

Засла Пенчев • РАДУЧКОЪ ДРУГАРУЪА С ДУМИТЕ

ПОРТРЕТИ
И ИДЕИ

© РАДИЧКОВ ДРУГАРУВА С ДУМИТЕ
Васил Пенчев

© ИЗДАТЕЛСТВО „ФИЛВЕСТ“
Сашо Савов

ИЗДАТЕЛСКИ ЕКИП

Валентина Савова - редактор

Надежда Арнаугова - компютърен гизайн

Иван Козарев - технически редактор

ISBN 954-8688-54-9

София, 2000

ВАСИЛ ПЕНЧЕВ

РАДНИКОВ ДРУГАРУВА С
ДУШТЕ

ИЛИ

ЗА ЕКЗИСТЕНЦИЈАЛНАТА ФИЛОСОФИЈА
Ѕ НЕТОЅОТО ТВОРЧЕСТВО

ФИЛВЕСТ

2000

ЗАТРУДНЯТЕЛНО

УПЕСНЕНИЕ

ЗА ЦИТАТЕЛЯ

Ако кажа - Къщата е бяла, разбира се, казва се нещо за къщата.

Но и за бялото се казва нещо - то придобива малко къщовност.

Ако кажа - Рагичков е екзистенциалист, се казва нещо за Рагичков, и то може да е вярно или да не е вярно (не е вярно).

Но и за екзистенциализма се казва нещо. Той се оцветява малко Рагичково.

*Истинската тема на тази книга не е нито Рагичков, нито пък екзистенциализмът, а **обратният отблясък на събитието върху битието.***

(А в много по-тесен смисъл - обратният отблясък на предикацията върху предиката или пък, средно, случаят на употреба върху значението на думата.)

Не мога да кажа повече, защото всичко е това неопределено усещане.

*Добре би било, докато се чете книгата, да се хвърля поглед върху тези засега загадъчни думи - **обратният отблясък на събитието върху битието.***

Б
Е
Р
Б
Л
Ю
Д

умите имат опа-
ка страна, пише
Сартр. Нея - от
която те са се-
тивни вещи -
виждат Бог и поетите. Хората
- от другата страна - гледат
през гумите като през стъкло
и виждат онова, което те
означава.²

Да продължа мисълта на
Сартр - така е и със значе-
нията. Значенията - като гу-
мите - имат опака страна, от
която те са сетивни вещи и ко-
ято виждат Бог и Радичков.
Хората - от другата страна -
гледат през значенията и им се
струва, че виждат света.

Всяко изкуство вае сетив-
на материя: живописата - цве-
тове и форми, музиката - звуци,
поезията - гуми, пише Сартр¹,
а Радичков използва значенията.
Сетивността на цветовете и
формите е очевидна, на звуци-
те - слуховидна, а материята
на гумите, с които борави
поезията, не е никак видна.
Поетиката разкрива тази
странна тъкан, достъпна само
за ума и сърцето. И така, по
аналогия, ще говоря за поетика
на значенията - поетика, дори
по-неуловима от ефирната тъ-
кан на гумите и поезията.

Музиката и митологията
са за Клод Леви-Строс „две

ПОЕТИКА НА ЗНАЧЕНИЯТА

1

*Възможно е вие да сте прав.
Вие по-добре разбирате, но ако
ви казват нещо, то не е, за да
не вярвате. И според мен, самото
движение на истините е по-
съществено от истината - лъжа.
То носи много повече живот,
отколкото изречениите думи.*

Йосиф Бродски¹

сестри, рожби на езика, които са се разделили, всяка отива в различна посока"⁴. „Тогава - заключава френският етнограф, - ако не съм способен да композирам със звуци, навярно бих могъл да го правя със значения"⁵. За него елементарният атом на художественото вещество в митологията е значението на дума, по същия начин както за музиката - тоновете.⁶ В този смисъл и до известна степен неговият структурен метод може да се разгледа като поетика на значенията - инструмент, необходим при изучаването тъканта на митовете от Северна и Южна Америка.

Немският логик и философ Готлоб Фреге подлага на изтънчени разграничения знаците, смислите и значенията.⁷ Едно и също значение - например планетата Венера - може да се предаде чрез различни смисли - Зорница и Вечерница, - тъй както един и същи смисъл се предава на различни езици посредством нееднакви знаци. Нещо повече, един израз може да има смисъл, но да няма значение, или то да е съмнително:

„Думите - най-отдалеченото от Земята небесно тяло, имат смисъл. Но дали имат и значение, е твърде съмнително. Изразът „най-бавно сходяща редица“ има смисъл. Но може да се окаже, че няма никакво значение, тъй като спрямо една сходяща редица винаги може да се намери [друга], по-бавно сходяща, но все пак сходяща. Следователно с това, че схващаме смисъл, все още не е сигурно, че има значение.“⁸

В литературата изреченията много често или почти винаги имат смисъл, но нямат значение⁹, ако приемем терминологията на Фреге. Онова, което току-що нарекохме липса на значения в литературата при наличие и дори изобилие от смисли, Сартр коментира по следния начин:

„Ако писането се състои в комуникирането, литературният предмет се явява комуникация отвъд езика чрез неозначаващата тишина, която се е затворила за думите, макар да е била произведена от тях. Оттук и тази фраза: „Това е литература“, която означава: „Говорите, а нищо не казвате“. Остава да се попитаме какво е това нищо, това мълчаливо незнание, което литературният предмет трябва да съобщи на читателя.“¹⁰

Според Сартр, следователно, значението в литературата, скрито зад наличието на смисъл, може да се обобщи като „това нищо, това мълчаливо незнание“, което той по-нататък нарича „фундаменталната тишина, която обгръща“ „означаващото съ-

гържание на литературните творби."¹¹

Поетиката на значенията в такъв случай гонякъде ще бъде обща за литературата като цяло и тъканта, с която ще борави или която ще изследва, наистина се оказва от най-ефирно естество: „това нищо“, „това мълчаливо незнание“, тази „фундаментална тишина“.

Любопитни са гумите на Милан Кундера, че доколкото „европейската философия не е успяла да премисли човешкия живот и "конкретната му метафизичност", то точно романът е предопределен най-сетне да заеме свободното пространство, където би бил незаменим."¹²

Остава въпросът: защо, ако поетиката на значенията е втъкана в самата онтология на литературата, т.е. в начина, по който тя говори за онова, което го има¹³, именно за *Верблюд* на Радичков подхожда изразът „поетика на значенията“?

Проблемът е какво значи „верблюд“. Или: какво е значението на *верблюд*?

Разбира се, ще направя разлика между фиктивния „персонаж“ (каквото и да е естеството му) и значението, което се има предвид (допускайки, че се има предвид нещо, различно от един необикновен литературен персонаж).

Освен смисъл изреченията в една прозаична творба имат и някакво значение, което обаче не е фиктивното значение на героите, случките, перипетиите, измислените факти и контексти - всички те имат някакво значение единствено във въображението на своя автор. Истинското значение възниква у читателя и е повече или по-малко индивидуално, свидетелство за което е съпреживяването, съпричастност с творбата - той открива нещо от себе си, от своя опит, от своето положение в света, от своето „битие-в-света“.

Следователно, значението на Ана Каренина, например, не е някаква личност (гори под друго име), защото такава личност няма. Значението е в това особено битие-в-света, което се възбужда у мене или у друг читател - пак *това*, но друго *това*, - когато четем за Ана Каренина.

„Тръгвайки от това, ние можем да разберем, че тоталното единство на повторно възсъздаденото произведение на изкуството е тишината, тоест свободното възлъщение чрез гумите и отвъд гумите на битието-в-света като незнание, затворено на

едно частично, но универсализиращо знание."¹⁴

С две думи казано, верблюд е измислено от автора митическо животно, което предизвиква приказни видения и променя естествения ход на нещата по чудноват и живописен начин. Разбира се, това е фиктивният персонаж, наречен от Радичков верблюд. Но в контекста на настоящата глава значението му се търси като значението на литературната творба изобщо, представено като художествен образ.

В собствено философски анализи на литературни форми не е изключение герой да е самата творба или самият текст. Ще посоча само два знаменити примера: Деруга за текста на Кафка и Хайдегер за поезията на Хьолдерлин:

„Текстът - пише Деруга - е вратата, входът (Eingang), който пазащят затваря. И да приключи, ще изхожда от тази сентенция (заключение или отсъждане), от тези последни думи на пазащят¹⁵. Затваряйки това невидяно, той затваря и текста, който при все това се затваря към нищото. Разказът *Пред закона* разказва и описва единствено самия себе си в качеството на текст. Той прави единствено това или също това. Не чрез слюесто отражение, произхождащо от някаква самореференциална прозрачност (особено гържа да подчертая този момент), а чрез неразбираемостта на самия текст (ако искаме, можем да възприемем това също и като собствената ни неспособност да достигнем до неговия личен смисъл, до неговото може би безсъдържателно съдържание, което той ревниво пази). Текстът пази сам себе си, така както прави и законът. Той говори единствено за себе си, но само за собствената си неидентичност със самия себе си. Той не достига и не допуска до себе си. Той е законът, той прави закона и не оставя читателя пред закона."¹⁶

И Хайдегер:

„Хьолдерлин не е избран затова, защото делото му - в качеството на едно сред другите - осъществява общата същност на поезията, а единствено поради това, че Хьолдерлиновата поезия се ражда от поетичното призвание да твори специално същността на поезията."¹⁷

Аналогично за нас верблюдът е литературно предадена същността на литературата. В последното изречение коренът на „литература“ се среща два пъти, в два пресрещаци се смисъла. От една страна, верблюдът е *това* истинско значение на фиктивно

митично животно, което е същността на литературата, и от друга, верблюдът е *това* фиктивно митично животно, което литературно предава *това* истинско значение.

Ако използваме цитираните по-горе Сарптрови изрази, то верблюдът ще бъде предадена чрез думи „фундаменталната тишина, която обгръща“ думите, художествен образ на „това нищо, това мълчаливо незнание“, което е в основата на литературата:

„Разпитвал съм стари хора и някои от тях са ми казвали със сигурност, че верблюдът има копито - понякога нощем може да се чуе как удря с копито земята.

Други са ми казвали, че няма копито, а само глава като кука и две уши, за да може да чува всичко.

Трети пък твърдят, че верблюдът може да бъде дърво, куче, надгробно слово, коридор или пък човек, както и гуцер; той можел да стои зад вратата ви, без да го виждате, само понякога ще усетите дишането му; или пък както си седите понякога, не сте ли забелязвали край вас въздухът да се раздвижва - виждали сте навярно; това е верблюд; или когато сте вкъщи, с жената, изведнъж скачате настръхнали, готови сте да се разкъсате със зъби - знайте, че това е работа на верблюд, че той клечи в ъгъла и ви гледа с невидимото си око.“¹⁸

Разказът е построен като палимпсест - „когато текстът се пише върху текст, когато се нанасят едновременно десетки слоеве и трябва да се различават, но да се махат и снемат съвсем не трябва, защото във всеки слой винаги има някаква отсянка на думата, на мисълта, която е свързана с всички други слоеве“¹⁹. Авторът - в заключителните думи на разказа - се обръща към неговата структура на палимпсест в качеството на гаранция за достоверността му:

„Това ми казват старите черказки хроники за верблюда и аз не мога да не им вярвам, защото те са записани върху самата му кожа.“²⁰

Като истински палимпсест разказът е записан върху кожа, но това е кожа на верблюд и поради това не можем да не вярваме в историите за верблюда. Нанесени са десетки смислови слоеве в хода на разказа - включително и онзи, който се отнася към действителното значение на думата:

„На руски език тази дума значи камила.“²¹

Авторът незабавно отрича и прогължава с нанясането на

нови смислови слоеве върху палимпсеста:

„Но тълкуванието, което се дава на верблюда, отделни откъслечи от неговото описание и начинът на появяване и изчезване в никакъв случай не могат да бъдат свързани с камила, макар че на няколко места става дума за гърбици.“²²

За момент в разказа - тъкмо в този момент - се появява двойно огледално отражение. От една страна, разбира се, „камила“ е истинското значение на думата „верблюд“ на руски език и това е действителното значение изобщо, доколкото тя няма друго; от друга страна, „камила“ в контекста на разказа е фиктивно значение на „верблюд“, тъй като той е (измислено от автора) митично животно. В последващите - след подобно съпоставяне на значения - многократни отражения на действителност и фикция, неминуемо действителното значение на „камила“ ще се окаже фиктивно, фиктивното значение „митично животно“ на свой ред ще се окаже фиктивно; и така до безкрай в огледалото на фикцията. В другото огледало, това на действителността, изглеждат в отсрещното огледало фикция се оказва действителност. А и как всъщност да различим двете огледала - как да разграничим фикцията от действителността? - като във всяко от тях се вижда едно и също, като те изглеждат еднакво?

Този ход на мисли е искрящ и главозамайващ, противоречив и опасен; Радичков си спомня и съветва:

„Още от детството ние, черказците, всмукваме заедно с майчиното мляко и хрониките за верблюда. Пак по същото време откриваме окото на слънцето, за да зажумим пред неговата ослепителна светлина. Светваха ни да не гледаме слънцето, защото ще видим на него верблюд, а който види верблюд, ослепява. Ние не гледаме окото на слънцето, затова пък можем да гледаме в което си искаме друго око. Червеното и кръгло кокоше око, жълтото око на кучето, черното биволско око, лъскавото око на коня, където човек може да се огледа. Това са все доверчиви очи, те са спокойни и ви гледат тъй, сякаш че търсят подкрепа. В тях няма верблюд!“²³

Странно създание е верблюдът! Тук-там из разказа са разпръснати белезите на звяр: зъби, чеше си хълбоците о камъните, клати косматата си глава. Освен това има и характеристики на човек: няколко абзаца са отделени за ефектите от неговата усмивка. Посредством сравнение двата типа признаци се оказват много тясно свързани в художественото внушение на следното

изречение:

„В една хроника се казва, че верблюдът ражда като човек, кърми като човек, макар че пасе само трева.“²⁴

Същевременно верблюдът е описван и като нещо напълно абстрактно, лишено от качества, което не може сетивно да се възприема, а само посредством ефектите, които предизвиква:

„Мнозина черказци твърдят, че ако ви ударят в гръб, това било верблюд; че ако чукате на някоя врата, а не ви отворят, знайте, че зад вратата време око на верблюд.“²⁵

В първия цитиран току-що случай верблюд е синоним на подлост, а във втория - на неотзивчивост. Това са абстрактни качества, които естествено не могат да притежават никаква сетивна определеност.

Има и поразителни абзаци, в които абстрактното - чрез посредничеството на верблюда - се проявява в зрими и осезаеми животински форми:

„А има и черказци, които мислят, че това са стари истории, времената на верблюда са отминали, хората все пак са излезли по-хитри от него, като измислили времето, разделили го на години и всяка година ни отдалечава от верблюда. Затуй си честитим Нова година! Старите черказци, когато изпращали старата година, казвали: „Отиде си и тоя верблюд.“

В това предположение за времето има известен смисъл, човекът е трябвало да прибегне до хитрост, за да се спаси от ужаса на верблюда, макар че той продължава да върви с копитата си през времето и тук, и там ние откриваме върху камъка следи от зъбите му. И досега още не е обяснено защо на няколко години има по една високосна година и месецът февруари става по-голям с един ден. Тъкмо този ден, казват някои черказци, е опашката на верблюда. Който имал добро обоняние, можел в този ден да усети мириxa на верблюд.“²⁶

Времето е нещо абстрактно, но с нарочна и мъдра наивност - с помощта на верблюда - на него му се придава предметност: на опашка на животно; и сетивност - на миризма, макар и в един ден на четири години. Това, разбира се, са метафори. Но тяхната метафоричност е толкова неестествена, че е необходимо посредничеството на верблюда. Текстът на разказа го този момент вече го е надарил с чудогейни свойства при съпоставянето на значения. Той е онова, което може да свърже кое да е значение от

всяка област и всякаква определеност с кое да е друго: включително и времето - със следи от зъби върху камъка и с определена миризма, която може да се усети. Тези необикновени умения на верблюда сякаш ни възвръщат към по-гравни и вече митични пластове на езика, когато отвлеченото и онова, което може да се пише, са били едно и също.

Днес езикът е разцепен в множество отношения: на означаващо и означаемо; на гума и обект, на смисъл и значение; на видове думи; на сетивно и абстрактно; на идеи и образи и т.н. По същия начин както човекът е нацепил времето, за да се спаси от ужаса на верблюда, на години, месеци и дни, така е сторил с езика. Златният век, когато знакът е бил така естествен като планината, усмивката и нещастие, е отминал. Идеята за феномен във философските направления на феноменологията и екзистенциализма - в работите на Хусерл и Хайдегер - е тъкмо тази за естествения знак: „сам себе си показващ в себе си“.²⁷

По същия начин, както езикът е разделен по множество начини, и светът е разцепен на живот и мечта, фантазия, измислица; на живот и литература.

„Обикновеният живот на среднообразованите хора - пише Томас Елиът, - е каша от литература и живот. В добрия смисъл за образованите хора литературата Е живот, както и животът Е литература, но съществува също и един коварен смисъл, а именно, че тези фрази може да се окажат истина.“²⁸

Верблюдът е също така този коварен смисъл:

*„Неизвестен черказец се прибрал една нощ и вместо жена си намерил в леглото коза. Щом погледнал навън, черкаецът видял на прозореца глава на верблюд.“*²⁹

Литературата е многолика като верблюда. Нейната същност е тишината, която е фундаментална, незнанието, както пише Сартр, което обгръща думите отвсрег - преди, след и дори измежду частичните им съответствия и обобщения. Това ще рече, че така нареченият реализъм в литературата е не повече от изразно средство. Оригиналността и силата на писателя са да не го използва - ако умее непосредствено да разказва неспирната тишина.

Превърнем ли същността на литературата в персонаж, да речем, от разказ, то той ще се окаже последователност от множество живописни - и зрими, и абстрактни - проявления на тишината, на незнанието: на *тази* тишина, на *това* незнание,

защото в литературата могат да са само конкретни.

Фиктивните значения на отделните случки, предложени факти и измислици, на включените авторови оценки, съждения и заключения не са разположени в единна система или едноизмерна нарапливност. Те са съположени в палимпсест, в многократни насрещни огледални отражения, в незабавно нарушение на правилото, ако такова почне да се забелязва. При това изпъква материалността на значенията, тяхната самогостатъчност и самооправданост; те не препращат към някакъв цялостен замисъл или поука, към някакво значение на разказа, което по ясен начин да съответства на живота. Но те формират дуплеца се тъкан, наречена верблюг, и ако все пак потърсим някакво съответствие в живота, то това е на самата литературност.

Доколкото поетиката на разказа е изградена посредством значения, то те имат „сюжет“, ритъм, своеобразни „рими“ и „алитераации“, които превръщат разказа в „поема от значения“.

В „сюжета“ на значенията водеща е нишката на времето. Първи са митичните значения, след тях следват приказни, после се включват исторически, битови - и така стигаме до днес:

„Благословено е нашето време!“³⁰

С това нахлуват рефлексивни значения:

„И все пак, когато прелиствам старите хроники, когато преминавам през платото, върху чиито скали се виждат следи от зъбите на верблюда, или оглеждам венеца от планини, изплетен от гърбиците на верблюди, не мога да не усетя студенина в сърцето си.“³¹

Следват мимоходом реалистични, биографични и подчертано съвременно-исторически значения, споменат е и емблематичният за въздействието на науката атомен взрив.

Такъв в най-общи линии е ходът на „сюжета“ на значенията.

Очевидни са и съзвучията на значения, прониквайки между отделните пластове на палимпсеста.

Например, третият абзац е:

„Бог създава, верблюдът руши; той превръща всичко в пясъци.“³²

А в третия абзац отзад-напред четем:

„Старите хроники ни казват, че ако видим прашина въздишка в пустинята, то това било въздишката на верблюд. Физиците наричат този верблюд атомен взрив, от чиито нажежени зъби

пясъкът става на глеч - подобно на глечта на застиващия Попокатепетъл, който черказците видели в своите небеса." 33

Току-що цитираният пасаж ни отправя назад, към абзац девети:

„Всичко, съществуващо преди черказци - бащи, деди и бабички, се появявало и чезнало върху небето; там те видели и самия Попокатепетъл - вулкана - как изригва огнена земя и застива внезапно, за да добие формата на верблюг.“ 34

Съзвучието на значения между отделните слоеве на палимпсеста може да продължи да се разглежда, докато съположи абзаците по съвсем нов план.

Ритъмът на значенията се задава по няколко основни начина: чрез поредното споменаване на магическата дума „верблюг“; чрез непрекъснато редуване на митични, битови, приказни, анекдотични, исторични, псевдоисторични, библейски и прочие значения; чрез разгръщане на отделни белези и свойства на „верблюда“, сякаш за да се изгради някакъв образ за него; и по множество други начини.

Материалността на значенията, соченето и виртуозната игра с опаката страна на значенията, ако пак повторя използваната перифраза на Сартровите думи, от която една страна те не са прозрачни и не се вижда животът, а миражът на верблюда, съграждат поетиката на разказа.

В заключение трябва да кажа, че след като прочете разказа „Верблюг“, майка ми си спомни, че е чувала думата в песен на Лили Иванова, но не беше сигурна дали е чула думата, или оптам я е погледнало око на верблюг.

С
У
М
А
Т
О
Х
А

СУМАТОХА

СЪС

СЪНСЪНА

2

Разказвайки „случката с умрялата лисица“ много пъти, това вече няма да е същата случка. Още повече, че такава случка няма. Тя може да е приказен или фолклорен мотив, добре известен, канонизиран, навярно поучителен, но не е битов триуизъм - например почти ритуалната реплика при игра на белот: „Имаш крава - пиеш мляко“ е такъв, в какъвто го превръща Радичковата пиеса *Суматоха*.

Случката, разглеждана като цяло, е подобна на дума; Радичков я използва множество пъти, в различни контексти, преразказвана от различни персонажи, всеки път с разнообразни и причудливи подробности. Тя има малко ядро, което се повтаря винаги, и - като комета - променлива опашка, ярка и вихрена, различна при всяка поява.

Френският философ Дерида говори за измичането на думите в тяхната употреба. Радичков ускорено „ще употреби“ ядрото на тази история. И след като сме проумели евентуалната ѝ дълбочина и многозначителност, и след като ни е втръснала, и след като сме усетили ритуалната красота на нейното повтаряне, тя ще се

случи „вече не като“ преразказвана история, „а като“ факт в пиесата.

„А па селянинът - отпочва Радичков епопеята с разказването на историята - само това чака - да намери умряла лисица на пътя и да я хвърли в колата. Хвърлил я той в колата, значи, и си говори наум, че му се е паднал голям късмет - и риба хванал, и кожух за жената намерил. Кога пристига, вика отдалече на жена си: „Отвори, Ленче, портите, да видиш какъв кожух ти нося!“ Ленчето ще си изпотроши краката да тича, а кога гледа, в колата ни лисица, ни риба, ни дявол. Лисицата, което можала изляла, което не можала - изхвърлила по пътя, и дим да я няма. Тъй че на лисица вара аз нямам!“²⁵

Така започва суматохата със смисъла на „случката с умрялата лисица“. А ето как завършва:

„ЛИЛО. Братя, лисицата ми я няма. Докато аз съм дракнал по баира, тя се е възползвала и офейкала!

ГОЦА. Ами че ти не разбра ли бе, дръвник, че лисицата обича да се преструва и на умряла. Всичко това ти го казахме иляда пъти, ама то на прост човек и две иляди пъти да кажеш, пак нема да възприеме! Ами че тая твоя глава не е глава, ами е некая тиква! Ти не разбра ли, тиквеник с тиквеник, че един човек отишъл за риба, че наловил цяла кола чак до ритлите, че намерил на пътя една умряла лисица (хор: развеле); реъл човекът, хвърлил лисицата при рибата, че като пристигнал, извикал жена си, че като полегнали с жената - в колата нямало нищо. Мамка й и лисица, реъл човекът, не стига че ме излъга, ами ми иляде и рибата! Че ти това не можа ли да го разбереш с твоята проста тиква!

ЛИЛО. Как да не съм го разбрал. Откъде накъде ти ще ми казваш, че не съм го разбрал! Че какъв си ти, та ще ми казваш на мене и на акъла ще ме учиш отгоре! Ти ще ме учиш! Млък бе! Млък!... Млък!

ГОЦА. Ти млък!... Млък!

ЛИЛО. Млък!

ГОЦА. Млък!

ЛИЛО. Ти ще ме учиш мене, че един човек отишъл за риба, че наловил цяла кола, че напъвали колата до ритлите (Рита го. Гоца също го рита.)²⁶

Може би биха се открили намеци и поука към времето, когато е писана пиесата - времето на „развитото социалистическо

общество" - не се доверявай на лисицата дори когато е умряла, защото, ако се довериш, ще ти изяде ребрата! Но покрай набярно актуалния езиковски език, покрай разработваните в абсурдистка гама фолклорни, приказни, митологически и битови мотиви приглушено тъннат философски пластове. Суматохата освен с персонажите, освен с замашите, шушляка и прочие предмети, набярно открадвани от циганите, е и със смисъла. Той - придобил плът и кръв - се шура, губи се и се появява, допринасяйки за суматохата.

"Историята с умрялата лисица" се разказва сякаш с малки разлики - но те придават пълнозвучие на всеки преразказ на „общата“ за пиесата „случка“ - послеробателно от самия Луло, после от Араламби, Глигор, Гамаша, пак от Луло.

Във втората част тя отново почва да се разказва - първо от Шушляка, сетне от I циганин, от II циганин. Накрая Луло не издържа и забранява да му се разправя историята:

„Еееей, тая лисица не е умряла, а само се преструва на умряла! Дера я жива за назидание, щото ми изяде кокошките, и ако само някой посмее още веднъж да ме попита какво ще правя с тая умряла лисица и ми разкаже как тя се преструва на умряла - мамка мууу!“²⁷

Малко преди края на пиесата сякаш се извлича актуална за времето ѝ обществено-нравствена „поука“:

„Аз ще ти кажа сега, да знаеш, че говорът е също като лисицата, дето се преструва на умряла. Ти с говор си се преструвай на умрял, па нека другите си бият главите да решават - умрял ли си, или само се преструваш на умрял.“²⁸

Така историята се разказва, споменава се, случва се, извлича се поука - тринадесет пъти! Естествено всеки път тя губи от първоначалната си свежест - дори причудливите и невероятни изменения у Шушляка и двамата цигани вече не съживяват някакво нейно значение или смисъл, докато по някое време едното ѝ започване предизвиква досада. Фактически за зрителя не е необходимо да се разказва - достатъчно е да се обозначи, например „случката с умрялата лисица“ и дори само „случката“.

Радичков употребява ускорено историята, при което тя загубва своята живост и се превръща в сигнала на някакво сякаш разбираемо от само себе си значение.

Можем да допуснем, че това е алюзия към митовите на

социализма. Също като „случката с лисицата“, те са разказвани толково пъти, че са се превърнали в сизми - при случай ритуални - на някога страстно и сетивно съдържание.

Ала Радичков повтаря. Въпреки че „всичко с лисицата“ ни е ясно, той продължава да разказва историята със същите или други, нови подробности от устата на едни или други персонажи:

„ШУШАЯКА. С клаксон, разбира се! Чужденецът по никои начин няма да седне да вика или да свири с уста, или да каже: „У!“ Никога! Той само с клаксон! Та и тоя човек с клаксона, ама онуй не мърда. Слиза той на пътя и гледа - умряла лисица. Разгеле, вика човека...

АРАЛАМБИ. С клаксона ли вика?

ШУШАЯКА. Как тъй с клаксона! Той си го вика това науи. Разгеле, вика, и риба хванах, и кожа за жената намерих и хвърлях лисицата в багажника. Пристига той и още отдалече се обажда с клаксона на жена си, тя веднага излиза навън, пляска с ръце и вика: Мадонна миа - а като погледнали в багажника - „Мадонна миа!“

Понеже референтът - т.е. това, което се има предвид, казаното, историята - е вече само сизма, маркиране на съдържание, но не и телесност, то и цялата сетивност на образа се съсредоточава в конкретното казване, в уникалните детайли, които ще охарактеризират по-скоро персонажа, и съвсем не случката. Ударението е преместено от казаното в казането, т.е. от това, *какво* се казва, към това, *как* се казва.

Разделящи за философско направление, наречено от него феноменология - Хусерл, - употребява термина „заскобяване“ (т.е. поставяне в скоби) на факта, за да се достигне до „феномена“ на факта. Можем да кажем, че чрез многократно повтаряне Радичков изличава и „заскобява“ историята, за да изпълне посредством специфичните, конкретни и уникални за даденото разказване подробности именно това - как тя се разказва. Например в разказа на Шушаяка живецаът и „лъшата“ на случката са вече комичното и театрално осъвременяване и „изнасянето“ в чужбина. (Белези за това са „чужденецът“, „клаксонът“, възклицанието „Мадонна миа“).

Ускорената употреба на мотива, при която той губи каквато и да е живост и сетивност, за да изпълне конкретното разказване, може би е езиковска алюзия - както вече се спомена - за ускорената употреба на митовете на социализма. Навярно

е художествена реабилитация на неповторимата човешина, сякаш пренебрежима при спазване на ритуалното изискване за скандиране на „голямата правда“ - теоретичните и идеологически „истини“.

Но тази ускорена употреба на свежата „същност“ на една история подсказва и бавната употреба - в продължение на стотици години и хилядолетия - на непосредствената сетивност, заложена във всяка дума, при която тя се изличава и изхабява, в най-добрия случай придобива белези на абстрактно понятие.

Аверинцев пише как множество философски думи, когато са възниквали, са били телесни и сетивни, днешната им абстрактност - би могло да се добави в думи на Деридо - е именно породено от многовековната им употреба изличаване и изхабяване.

„... докато статусът - пише Аверинцев - на философския термин не се е стабилизирал в професионалната практика и в общественото осъзнаване на тази практика, битовата дума - като правило - не се преобразува във философски термин непосредствено, без междинно звено. И това е разбираемо. Докато битовата дума остава битова дума, тя при цялата си непринудена многозначност в края на краищата значи не повече от това, което значи; тя е „равна на себе си“, доколкото по силата на своята ежедневна „простота“ не търпи хрумвания и фантастичност, не излиза от собствените граници. Когато философският термин вече става философски термин, той толкова повече става едностранен, нарочно фиксиран, стабилен - иначе нямаше да е термин. Значи както битовата дума, така и терминът са неща слабоогвижни, които „си знаят мястото“ и не позволяват придвижване от тяхното място. Но за раждането на термина е необходимо придвижване. ... Между битовата дума и философския термин непременно трябва да има област, в която думите са освободени от твърдата връзка с жизненото си „място“, придвижени от него, излезли от бреговете си, от равенството със себе си. Иначе казано - това е областта на *метафората*. Впрочем философският термин, ако се погледне на него от противоположния полюс, от сферата на житейската реч, не е нищо друго, освен установена, фиксирана, защитена метафора: битова дума, системно употребявана в несобствен смисъл.“⁴⁰

„До какво е довеждала „критиката на езика“ у Платон? До работа за изпълване - завършва Аверинцев - истинния и безусловен

смысла на думите, тяхното изходно и изконно значение, го работя по съживяването на първоначалната семантична интензивност на всеки корен; и тази работа ние я откриваме в самия ѝ разгар."⁴¹

В самия ѝ разгар, работата по съживяване на един първичен смисъл, за да се промисли думата, вече „запечатана“ от една философска традиция, в наше време можем да открием у Хайдегер.

„Най-старата дума - пише той - за така помисленото подреждане чрез думата, за казването, се нарича *Λογος* : Сказанието, което, посочвайки, оставя на съществуващото да се появи в своето *това е* .“

Същата дума *Λογος*, като дума за *казанието*, е едновременно дума за *битието*, т.е. за имота на имането. Сказание и битие, дума и предмет по някакъв прикрит, едва помислен и неизмислим начин си принадлежат взаимно.“⁴²

„Езикът - на друго място казва той - е домът на битието. В неговия подслон живее човекът. Мислециите и творяциите [поезия] бдят за този подслон. Тяхното бдение е извършването на явността на битието, доколкото чрез своята реч те я довеждат и охраняват в езика.“⁴³

Изаиза - колкото и парадоксално да е, - че Радичков си е поставил обратната задача. Той не се стреми да съживи „първоначалната семантична интензивност“, за която - за да изпълни откритостта на битието - бдят „мислециите и творяциите поезия“. Точно напротив - ускорено употребявайки една история, Радичков художествено ще предаде и обочи изличаването, иззабяването, излияването на думите и езика в тяхното използване.

Умъртвилото и остъргалото думата време я подготвя да стане понятие. По повод работата *Бяла митология* на Дерига Пол Рикъор отбелязва:

„Ала ефикасността на мъртвата метафора получава своя окончателен смисъл само когато се установи уравнението между *износването*, което изличава метафората, и възходящо движение, каквото образува формирането на понятието. Износването на метафората се прикрива във „въздвижение“ на понятието.“⁴⁴

Така например философското понятие „субект“ се е „въздигнало“ от латинската дума *subjectum*, която значи онова, което носи, което поддържа. *Subjectum* първоначално е било и износваща се „жива метафора“, и прохождащо философско понятие. В наше време от метафорите са останали само ос-

танки от въздигането на понятието. С умъртвяване, изличаване на метафоричната живост и сетивната пълнота на изходната дума изпъква все по-ясно универсалността на получаващото се понятие. Това е „уравнение“ между износването на метафората и въздигането на понятието.

За да промисли по-добре понятието, Хайдегер, а по гурите му и Рикъор, се връща към първоначалната сетивна пълнота на думата, която се е използвала и абстрактно: „възведохме субекта, но трябва добре да се разбере, че това още не е субектът в смисъл на Аз [je], а в смисъл на *substratum: subjectum* не значи първоначално *ego*, а според гръцкото *υποκειμενον* и според латинското *substratum* - това, което обединява всички неща, ставайки основа, подставка. Този *subjectum* не е още човекът и въобще не е Азът; това, което прави Декарт, е да превърне човека в първия и реален *subjectum*, първото и реално основание. Така се получава някакво съгласие, отъждествяване между двете понятия - на *subjectum* като основание и на *subjectum* като Аз.“⁴⁵

(Приведените цитати от Рикъор го воляма степен намеряват посоката и подхода на настоящата работа „Радичков другарува с думите“. Преди всичко на нейното място има илюстрации, но тя не е илюстративна.

Стремежът е да се залоби и превърне в пространство един миг - мигът на обратен преход, на прилагане на абстракция за обяснение на пълнокръвно художествено съществуване.

От еднама страна са образите, които с щедра ръка предлага Радичков. От другата - техни възможни пъкувания на основата на много общи философски представи от учения - повече или по-малко условно, - обединени като *екзистенциализъм*.

Времето, необходимо за изучаване на метафорите, за тяхното превръщане в абстракции, е с голяма продължителност. Обратно - времето, за да се употреби усвоена абстракция, е нищожно. Просто казваме: „Това е еди-що си“. Но еди-щото си някога е било метафора. Значи, бързо казвайки „Това е еди-що си“, изказваме нов образ - не той омаща, дори преди да е доловен, преди да е бил дори предположен.

Ако „това“ е цял разказ, или мотив от пиеса, новела,

или нещо друго такова, то „Това е едн-що си“ по дълбоката си същност (след като и „едн-щото си“ е разказ) е нов разказ, който дори не подозираме, че съществува и не умеем да разказваме.

Например, от едната страна е Рагичковата „случка с умрялата лисица“ в принадлежните последователни варианти, а от другата - Дериговият възглед за износването, изличването и изхвърлянето на думите в тяхната употреба. Метафизичното твърдение е, че случката илюстрира възгледа. Докато същностно случката е метафора на възгледа, който сам е случка. Между тях има разказна връзка, която трябва да се опише спокойно и пълноценно, а не нежеко да се прескочи с едно никому нищо неговорещо „с“.)

Та да продължим повествованието си. На ускореното износване на „случката с умрялата лисица“ не съответства въздигането на никакво понятие. Тази история не е метафора (макар че е възможно да е алегория), доколкото Рагичков няма предвид някакво друго положение на нещата, което по-ярко да се обрисуба с белези от случката.

Многократната ѝ употреба не съответства на въздигането на никакво понятие, скръпява постоянното ѝ прилагане. Между универсалността на понятието и твърдението на метафората наистина може да се установи уравнение. Но то не е в сила при случката на Рагичков.

Поуката - макар и за времето си навярно актуална и значима, която накрая извежда писателят, - е по-скоро пародия на необходимата общозначимост, която се очаква при подобно фрапантно повтаряне.

Но повторението не е самоцелно. В крайна сметка то изличава значението и евентуалния смисъл на историята, за да останат почти единствени гъстрите одежди на самия разказ, всеки път за едно и също - което е обаче без значение, - всеки път различен!

Да се повтаря историята толкова пъти е абсурдно, туй-лико и живописно, но не е ли такъв животът? Науката е дрсирала умовете ни - щом има повторение, трябва да има закон!

Е, Рагичков ни се плези - повторение има, а закон няма!

Наличието на постолно повтаряне - при липса на закон или

при отсъствието на устойчив център - беше „незаконният закон", или „нецентрираният център" на „верблюда". По аналогия направих заключението: незаконен закон, нецентриран център - така е и с литературата. Но верблюдът беше само звук на име на предполагаем закон - име на закон, име на център, но закон, съответно център, нямаше. Ударението падаше върху вихрената му изменчивост. Заг името му беше не това, че той е нещо, а че той е всичко.

Напротив, „случката с умрялата лисица" е устойчива. Тя има определено строго ограничено значение: човек намира умряла лисица, качва я в превозното средство, там тя престава да се преструва, излягва нещо и изчезва. Човекът - поразен - открива станалото.

Значението, т.е. фактът - независимо реален или измислен, - който се има предвид, е съвсем ясен. Непосредственият смисъл на нейното разказване също е очевиден - в повечето случаи предупреждение да не се повтори бялата.

Въпросът, който непрекъснато се обръща към зрителя или читателя, е как да поместим случката в контекста на пиесата, в какво да открием нейния драматизъм и значимост.

Ако верблюдът беше наличие на повторение при липса на закон, то „случката с умрялата лисица" е пак повторение, но с толкова повърхностен и непосредствен „закон", че изкушеният в обичайната софистицираност на драматичните творби отказва да го приеме за „закон". Заг „случката с умрялата лисица" има нещо толкова просто и противящо се на тълкуване, че ако веднъж насилиш съпротивата му, всяка интерпретация, както при верблюда, се оказва възможна.

Но това, което *поражда* въщност обяснения, не е „случката с лисицата" - на нея порожда определението на Хайдегер за феномен: случката сама се показва в случилото, а не нейното повторение. Ако феноменът се самоизчерпва, „сам себе си показвайки се в себе си", то повтарящият се феномен - повтарящата се изчерпаност, повтарящата се безвъпросност - се превръща вече във въпрос (питане и откритост).

Веднъж попаднали в магията на Радичковата привидно привидна наука, откриваме у повторението някакви отвлечени философски загадки, мамещо и прелъстяващо питане за смисъл, въпрос.

Вече допуснахме: може би смисълът на тринадесеткратното повторение е онова, което се изменя - нашето преживяване на случката. То се изхлябва, износва, изнасява и ние казваме, че историята - както гума в употребата ѝ - се е изхабила, износила, изличила.

Също така предположихме: смисълът на повторението е да се покаже неумолимо прелястващото ни питане за смисъла у нас самите. Или - отпласнали се - да видим невидимата обикновено откритост на битието - онази, около която, по думите на Хайдегер, бдят мислителите и поетите.

Не пропуснахме и следното: може би смисълът на повторението е просто в това, че няма смисъл. Между повтарянето и смисъла се предполага връзка, защото някоя пиесата се смята за смислово - при това граматично и емоционално - цяло.

И по-нататък продължихме: навярно онова, което се повтаря, универсалното и постоянното, е всъщност маловажното и незначителното - просто семе, което всеки път избуява в нови и нови подробности, които са главното. Всеки път разказът показва сам себе си като различен. Ако търсим смисъла на повторението, това ни отбелязва до пределната оскъдност на значимостта на повтарящото се значение - оказваме се сред цукерско шествие - някакво лице-смисъл се мерне и изчезне зад пицината маска на конкретното разказване.

После: „ще стане дума за откриване на инструменти на мислене, способни да овладеят феномена на езика, който няма нищо структури, нищо събития, а непрестанен преход от структура към събитие посредством дискурса.“⁴⁹

Аналогията е такава: значението на „случката с умрялата лисица“ е само дума, а всеки отделен неин разказ - фраза, в която тя се случва, или употребява. Значението ѝ е структура, а разказването ѝ - събитие, в което се случва тази структура.

Всеки път историята е събитие, в което повтарящото се - неговото място - е структурата ѝ:

„Та съм запомнил, че там един разправяше нещо доста подобно с едно от горните села. Там същият бил козина-търговец, нали ви знаех тия, дето прекупват коза козина за козини, та ние, истинските джамбазии, им викаме козина-търговци, дето веднага ще те купят и веднага ще те продаде, се връща с цяла каруца риба, кара я от града, за да я продаде на селяните да си правят риб-

ници за Никулден, и среща прочие лисицата насред пътя. Разгеле, казал той, и нали не е истински гжамбазин, а в само там някаква си козина, хвърля лисицата в каруцата при рибата и си прави едни дебели сметки из пътя: как ще продаде рибата, как ще направи кожух на търговката и почва да скандира, преди още да е влязъл в селото: „Насам, народе, хайде на келепиро, народе!“ Скандира той, жена му разбира каква е работата прочие, и айде и тя на келепиро. Ама кога гледат с козината - в каруцата ни лисица, ни риба, ни келепир. Лисицата, което можала - изяла, което не можала... прочие. Тъй че, тя щом един козина-търговец е минала, прост селянин пък ептен ще мине, та гледай и тебе да те не мине прочие!“⁴⁷

Ако сравним предложената по-горе примерна структура на историчката - човек намира умряла лисица, качва я в превозното средство, там тя престава да се преструва, изяжда нещо и изчезва; човекът, поразен, открива станалото, - ще видим, от една страна, пределната оскъдност и сухост на структурата на историчката, на нейното повтарящо се „сечение“, а от друга, плътността ѝ във всеки даден разказ:

„И разказва отчето как събрал данъка от енорията, натоварил догоре каруцата и трънал да го кара за митрополията. И като трънал, срещнал една умряла лисица, но нали е християнин и праведен, прекръстил лисицата, па после я хвърлил в каруцата върху данъка. И като стиге митрополията, отиват с дядо владика да видят данъка и лисицата. Кога гледат, в каруцата ни данък, ни лисица. Тя изяла данъка и гим да я няма. Дядо владика - казал отчето, - много съм грешен, дето повярвах на дявола, преоблечен като лисица. Ако не бях повярвал, нямаше да изяде данъка на цяла енория! Ние всички сме грешни, казал дядо владика, но и има и от нас по-грешни - ти му прости заблудата...“⁴⁸

Нещо от всеки предивен разказ на случката (която третираме като дума) остава в следващата употреба. Така не само се изличава индивидуалният и конкретен разказ, не само се оголва структурата, но се прибавя определено, неявно и възможно съдържание: от друг ъгъл, историчката е видяна по различен начин вече и това е нейно - актуално невидимо - божество. Например персонажът, който намира лисицата, все едно че е един и същ - доколкото се проектира като тържествен спрямо структурата, - може да се види като чужденец, козина-търговец, дулбник, селя-

нин и прочие. Значенията, които реферират тези думи, са частично или напълно несъвместими. Въпреки това собствените им същности се изличават в многократно разказваната история, разгледана като едно и също. Те не само екземплифицират „онзи, който намира лисицата“, но също така са фази или аспекти на неговото значение, фиксирано в структурата.

Например, нека просто погледнем. Това, което виждаме, има значение - да кажем, маса е. Има и телесност - можем да я описваме, колкото успеем подробно и живописно. Тя няма смисъл, тя просто е; тя има битие, което може да се екземплифицира от различни пространствени аспекти или наблюдатели, както и в различни моменти от времето. Битието е универсалният предикат на всяко съществуващо, който предикат може да се отнесе само към *това* съществуващо и който позволява да се разглежда като едно в многообразните си явления.

Ние сме съвсем наясно със себе си кое е съществуващо и следователно има битие - онова, което нипаме, виждаме, чуваме, то е във времето и пространството.

Онова, което мислим - ние или някой друг, - не е такова. Но то може да се онагледя.

Обикновено - в повечето джуги къси - на съществуването, което виждаме чрез артистите, съответства друго въображаемо съществуване, на героите.

В тази пиеса - *Суматаха* - един от „героите“ е „случката с умрялата лисица“. Тя има битие и затова - като всяко съществуващо - няма нужда от смисъл.

Обикновеният начин, чрез който е прието мислите да настояват за своето съществуване, е чрез вечността си под формата на универсалност и неизбежната при това абстрактност.

„Случката с умрялата лисица“ е, разбира се, мисъл, из-мислена. Но тя ни най-малко не е универсална и никак не е абстрактна. Тя не съществува като закон или дори като поука, чийто зачатъци са по-скоро несъщественни или пародийни предикати на битието на случката. Нейната структура само маркира, че се говори за едно, и опшук-насетне нейното битие идва от пишно въобразените детайли на конкретното ѝ съвместно битие, съ-битие, събитие.

Имайки в пиесата битие „случката с умрялата лисица“, тя живее в нея, става неин герой, който се излъчва по различен начин с всеки свой разказ. Така се оказва, че „човекът, който намира

лицата", веднъж се въплъщава като чужденец, друг път като козина-търговец, селянин, духовник, персонаж от пиесата и прочее. Тези референтни неща, които безвъпросно приемаме за съществуващи, изведнъж може да се окажат предикати, качества на нещо художествено съществуващо и битийно...

Добре разказаната случка има битие, затова няма нужда от смисъл.

Така ще погледнем и на битието на думата в езика. Тоест на думата като на „случката с умрялата лилица“, а на езика - като на пиесата *Сумата* със смисъла.

„И така, думата е като посредник между системата и акта, между структурата и събитието: от една страна, тя възстановява структурата като диференциална стойност, но тогава думата е само семантична възможност; от друга страна, тя възстановява акта и събитието, така че нейната семантична действителност е едновременно безследно изчезващата действителност на изразяването.“⁴⁹

Структурата или значението на думата е скелет на употребата. Своята „плът“ придобива в конкретно речево събитие, когато просто се оказва в някакъв контекст, в който е уместна. Думата е полихронна - нито само диахронна, нито само синхронна; нито само структура, значение и референция, нито само събитие, смисъл и предикация. „Също така, натезала с нова потребителна стойност - колкото и да е незначителна, - думата се завръща в системата. И връщайки се в системата, тя ѝ дава история.“⁵⁰

„Има процес на наименуване, една история на използването, която притежава своя проекция в синхронията под формата на полусемия - проектира се на синхронията. Освен това този процес на пренасяне на смисъл - процесът на метафората - предполага, че думата е натрупваща се същност, способна да придобива нови смислови измерения, без да губи при това досегашните. Именно този метафоричен процес на натрупване всъщност се проектира върху повърхността на системата като полусемия.“⁵¹

Можем да кажем, че думата освен битие има и „опит“. Сама по себе си думата няма смисъл, дори не и значение (и все имам в главата си думата „екзистенциализъм“), а само живот, съществуване и битие. Значението е нейната разлика спрямо другите съжителци в системата, или нейното място. Смисълът е конкретната предикация, която позволява нейното битие, и това е целият

контекст, в който се употребява.

Нейният „опит“ се състои в това, че пренася следи или семена от актуалната си употреба, или от „гещалта“ на контекста, към своето значение, или място в системата, където се съхраняват, и могат да гадат неявна конотация в друго нейно използване, нюансирайки и историзирайки текущия смисъл.

В живота на гумата „си съперничат два различни фактора - експанзията, която граничи с претоварването; действително гумата, по силата на процеса на натрупване, за който говорих, се стреми да се нагърби с нови начини на употреба; но проектирането на този процес на натрупване в системата от знаци води до това, че новото значение си намира място вътре в системата; експанзията, и в края на краищата претоварването, се удържат от взаимното ограничаване на знаците вътре в системата. В този смисъл може да се говори за ограничителното действие на откритостта, противостоящо на тенденцията за експанзия, която обобщава процеса на натрупване в гумата. Така се обяснява онова, което би могло да се нарече наредена полисемия, явяваща се закон на езика ни. Думите имат повече от един смисъл, но нямат безграничен смисъл.“⁵²

Бихме могли да кажем, че гумите имат време на живот, след което загиват от изхабяване и старост. Други, по-млади и по-жизнеспособни, завземат част по част тяхното място в системата на знаците, тяхната референция. С възрастта на гумата към значенията им в речниците се добавя *ряд* и *остар.*, статиите се скъсяват и изчезват; остават като значения само специфични контексти - ярки спомени от някогашна употреба.

В пиесата на Радичков живеят неколцина такива „случки“ - други завземат тяхното място. Например такива са мотивите за „араламбенето“, за „суматоката“, за „зеленото гърво“, за „крокодилите“, за „белите вълци“ - но нито един от тях, останалите, не бива преексплоатиран, говеден до своята старост и смърт.

Така „случката с умрялата лисица“ е може би единственият граматичен герой в пиесата. Мотивът се появява, развива се в превъплъщения и накрая умира. С превръщането му в поука - пародийно-понятиен паметник за смърт на разказ - пиесата приключва.

Б
О
М
Б
Е
Т
О

КАКВО
ВИЖДАТ
ПРЕДШЕТЕ

3

Ж

ивотните и предметите могат да се надарят с някакви човешки качества. В басните и алегоричните например те по този начин заживяват и придобиват битие. Ала историите в тях са толкова нежизнеспособни, че бързо се износват и избледняват - докато четецът почувства тъга по тях, те вече са завършили в поука.

Бомбето от едноименната новела няма човешки качества (нито нечовешки). То само възприема света от друга - бихме могли да кажем своята си - гледна точка, изживявайки времето, което му е отредено, по присъщ за шапките (шапков) начин.

Все пак историята завършва с „поука“, ала по-скоро - иронично предизвикателство:

„ШАПКИ ДОЛУ

Старите шапки измряха! Аве Мария! Бисерната мида затваря черупката си и всичко се покрива с мрак. Едноминутно гологлаво мълчание и негово величество читателят може да си тури новата шапка.

Честита ви нова шапка, ваше величество!”⁵³

Историите на хората са истории за хора и в тях светът се разказва, видян от човек -

мярката на света и центърът са хората.

Хайдегер цитира и обмисля думите на древния мъдрец Протагор, предадени от Платон: „Човекът е мярка на всички неща, на съществуващите, че съществуват и несъществуващите, че не съществуват“⁵⁴:

„Изречението на Протагор казва ясно, че «всичко» съществуващо е съотнесено с човека като с εἶω (Аз) и че човекът е мярка за битието на съществуващото. От какво естество обаче е тази отнесеност на съществуващото към «Аз»-а при условие, че започвайки да разбираме Протагоровата мъдрост, ще мислим *на гръцки* и няма ненадейно да вдълбочим в мъдростта идеята за човека като «субект»? Човекът свежда онова, което присъства в околността на неговите сведения. Това присъстващо се държи като такова отнапред в една област на достъпното, доколкото тази област е на нестаетното. Сведението за присъстващо се основава на пребиваването му вътре в областта на нестаетното.“⁵⁵

Ако човек не е мяра на всички неща, за да има свят, трябва да има мяра. Такава може да е едно бомбе.

„Справедливо изниква въпросът - започва своя разказ Радичков, *защо трябва да се пише за Бомбето, а не за човека!*“⁵⁶

Тук Бомбето и човекът са се счепкали за ума на Радичков. За кое от двете си заслужава да се пише? Човек е съвсем сигурен, че трябва да се пише за него. „Аз, аз, аз!“ - крещи и се навира той, излагайки на показ добродетели. „Важен съм - мисли си той, - няма начин да не е за мене!“

„Ами че и аз мислех най-напред за човека - *продължава Радичков, - но колкото повече го изучавах, толкова повече той остаряваше и ставаше безцветен. Струва ми се дори, че един ден умря!*“⁵⁷ „Струва ми се“ - *убийствено е за самолюбието на човека така да се говори за него и особено за смъртта му.*

„А бомбето остана!“

То нито се бръснеше, нито ядеше, нито кихаше - *дори азбуката не познаваше, - а остана. Светът е пълен с подобни несправедливости. Нима всичко край нас, което не страда, не яде, не държи речи и не носи отговорности, ще остане, а ние няма да останем.*“⁵⁸

Толкова за претенциите на човека. И да минем към сериозните неща - към Бомбето.

„Яздейки своя притежател“, Бомбето тръгва на път и това,

което прави, е просто да гледа:

„Бомбето се подпря до стъклото, загледано в непознатия, който все повече и повече се смаляваше.

Непознатият също така беше бомбе; или по-точно, той е бил някъсга бомбе и възможно е да е бил много изящно и елегантно бомбе. Сега той стоеше охлузен върху един прът и под него се развяваха някакви грипи - подобие на палто. То и самото бомбе бе подобие на бомбе. Докато Бомбето се занимаваше с непознатия, видя през прозореца, че към него идваше друга шапка, също тъй покачена на един прът, и развяваше под себе си избелели грипи. Тази шапка бе сламена, с разкъсана периферия, цялата в дупки - някакъв инвалид, застанал тъжно върху дървения прът, сякаш облегнат върху протези. Инвалидът се завъртя тромаво върху протезите и отстъпи, за да стори място на един каскет без козирка.“⁵⁹

Бомбето - също като човек - е център на „неспаеност“. Около него - в светлина - ще изникват предимно бомбета и други шапки. Те ще бъдат онова, което е интересно. За Бомбето кръгът, в който нещата присъстват, неуловимо избледнява, потъвайки в зрач и мрак. Но някъде на границата, все още във виделина - макар и въпрос не от главна важност - остава човекът.

„Човекът под него гремеше или питаше нещо носа си, а носът след като помислеше, му отговаряше неопределено: „Хм, хм!“ - но Бомбето не проявяваше никакъв интерес към разговора на човека с носа, нито пък към техните размисления, тъй както и езачът никога не се занимава с размисленията на коня под себе си.“⁶⁰

Ето какво значи бомбето „да е мярка на всички неща - за съществуващите, че съществуват“ (а и в какво отношение съществуват), „а за несъществуващите, че не съществуват“.

„Точно тъй и Бомбето язгеше главата и му беше приятно, че тази глава му е по мярка, че не го притиска никъде и не му хлопа. Бе доволно от избора си и се отнасяше снизходително към лекомислието на човека, който винаги си е въобразявал, че сам си избира шапката, без да си даде ясна сметка, че шапката е, която избира човека. Бомбето бе пробвало десетки глави, без да проявява нервност или южняшка прибързаност, и избираше търпеливо, защото знаеше, че главата не се избира за един ден...“⁶¹

Нека кажем: ябълката е върху масата - всичко е наред. Сле-

това да обърнем: масата е под ябълката - положението на нещата е същото, но ако е казано насериозно, светът се преобръща и руши сякаш. Причината е, че се е посегнало върху правото човек да бъде мяра на всички неща. Защото човекът е, който е задавал наредбата. Масата е по-близо до него, от него е направена, и тя трябва да бъде мярата, спрямо която може да се знае къде е ябълката. Ако - обратно - масата се разположи спрямо ябълката, ще рече, хората вече не са центрове и господари на света. А трудът и активността на човека - да сече дърветата, да окършва клоните им, да бели кората, да реже и рендосва сърцевината им на греди и дъски, да ги сковава по определен план - се поставя под въпрос и бунт гложги. Фаустовският патос - човек намира покой в прекрояването и изкорубването на природата - ще се окаже смешноват напън, ако тихо и замислено се вслушаме във фразата „човекът под него..." (под бомбето).

Нещата са, за да служат на хората. Бомбето е усвоило същността на урока - предметите са, за да служат на бомбетата:

„То знаеше само, че чадърът е създаден заради него, и си спомняше как в дъждовно време чадърите тичаха като момчета за поръчки по улиците, за да предпазят шапките. Пространството между човека и чадъра е винаги сухо. То е пространството на Бомбето.“⁶²

Ако човешкото битие, *Dasein* - по непреводимия термин на Хайдегер, прави света свят, то всяко друго, което също така успява да направи света свят, можем да мислим за *Dasein* - центърът, мярата. Ако това вече - по волята на Радичков - е Бомбето, то човекът се оказва наред с чадъра. Те двете - човекът и чадърът - са еднакво отдалечени граници на едно пространство, центърът на което се знае - Бомбето!

Не бива да се мисли - „предпазва" ни иронично авторът, - че пространството е затворено в тези тесни граници:

„Разбира се, има и други, много по-големи пространства - това е пространството между земята и небето, но то също е предопределено за шапката, както ще видим след малко.“⁶³

Отвъдното би трябвало да смалява човека и да смирява човешките безчинства - когато той не се съобразява с подчинението. Но и отвъдното може да ласкае (и всъщност ласкае) непомерната - тоест не по мяра - горделивост. Отвъдното укрепва човека като единствена мяра на всички неща. Ето как. Щом има разлика меж-

ду „Ябълката е върху масата“ и „Масата е под ябълката“ (а такава разлика има, доколкото масата е по-важна, след като е направена от човек), то - като продължаваме все в този дух - ще има неща, които ги има за нас, назовавайки ги, но нас ни няма за тях изобщо. Те са отвъдни, "трансцендентни".

„И си мислеше още - става дума за Бомбето, - че хората много думи са създали, без да имат някакъв смисъл. Хората говорят например, че едн-кой си умрял мъжествено, едн кой си загинал храбро, едн-кой си умрял страхливо, а повечето умирали почтено. Никак не е вярно това, защото всички и всичко умира еднакво. Разликата е само в живота, кой е храбрият и кой е страхливият, защото да живее не всеки може, но да умре може всеки. То си е тъй, изглежда, след като дори едно Бомбе може да умре. Умира се, и толкова!“⁶⁴

Освен отвъдното, което в известен смисъл закрепва човека като център, има я науката. Тя сякаш е за света сам по себе си, света без център, може би да скрие и увековечи централността на човека. В нея битие няма (но обаче изблъква постоянно в нейната история при смяна на гледната точка), а само отношения - свойства няма. Тогава излиза, че свойствата са вид отношения - между нещо, което е във времето, и качества из езика, които не са във времето. Отношенията, които не са свойства, се оказват във вечността, в някакво не-време. Те просто ще се надяват върху онези неща, които са във времето, т.е., които съществуват.

Науката ще може - крои планове самата тя - изобщо да изостави въпроса за битието и да го смени с въпроса какви са отношенията, които може да надява, и как по-добре да надява, дори словявайки и потискайки противенето на нещата да съществуват.

И ето как - пак! - единственото, което ще остане да съществува, ще бъде човекът. Ще трябва, значи, за него специална група дисциплини - хуманитаристиката, - в които няма да се надяват отношения, нито ще се търсят закони.

Но нека я има науката. Без да разбира сама себе си, тя пак ще прави света свят, мислейки, че го превръща в отношения.

Това ще става тъй:

Човешкото битие, или *Dasein*, осмисля онова, което е сега, чрез онова, което ще се случи, т.е. във времето (а и чрез времето). Може и да е абсурдно - защото последното, което ще се случи,

винаги си е смъртта, но такъв е начинът, по който *Dasein*, или човешкото битие, прави от света свят.

Науката осмисля съществуващото чрез отношения - по презумпция вечни, - които му надява. Надеждата, която надява науката, е спрямо онзи свършек в бъдещето, в който са разположени отношенията.

Но освен в далечината на бъдещето, тях може да ги открива и в отдалечаване или отдалечеността от центъра, мярата, *Dasein* - в настоящето. Науката разочевава, разомагьосва, заменя съществуващото със същност, заменя човешкото с абстрактното.

Защо го прави? Екзистенциалният смисъл на науката е за надеждата, която може да бъде абсолютно сигурна, т.е. за абсолютната надежда. Вечността - обител на отношенията, която науката надява на времето и съществуващото - е не само безвременна, но е и безкрайният момент в бъдещето, спрямо който всичко ще има смисъл.

Освен гигантското надяване на науката, *Dasein* - каквото и да е то, в това число Бомбето - надява. Надявайки своята мяра, дава надежда за смисъл на настоящето от бъдещето, набъбва първата си буква като главна и прави света свят.

Ако Бомбето притежава същностно (и след това съществено) човешко качество, то е историчност.

Първо е младо, гледа наперено света, приятно усеца, че групите са, за да се грижат за него:

„Един ден, след като утихна мистичното събитие, Бомбето излезе с човека да се разходи из улиците на града. Лек вятър шумеше в периферията му и го гъделичкаше приятно; то се поклащаше върху главата на човека и извънредно любопитно разглеждаше шапките, които срещаша или отминаваша по пътя си.

През последните седмици му беше омръзнало да гледа как човекът седи неподвижно до прозореца, обърнат към улицата. Човекът много рядко го извеждаше на разходка - това ставаше обикновено сутрин, когато здрачът се оцеждаше от къщите, а камините го изсмукуваха и го разнасяха по небето; тогава човекът отиваше набързо до млекарницата, почти тичешком, отбиваше се във фурната за хляб, казваше само по няколко думи на Белите шапки, надвесени над огненото гърло на пекарната, и се приближаваше вкъщи, тътрейки натежалите си крака по тротоара.

...

Тъй че можем да си представим с какво голямо удоволствие Бомбето се разхождаше този ден из града и се грееше на слънцето. Тъли от ученически шапки минаваха край него и го изпълваха с възторг; една рота войнишки шапки привлече вниманието му, но човекът зави по първата пресечка, като не му позволи да гледа войнишките шапки.⁶⁵

Краят на живота пог закрила настъпва грозно и вероломно:

„Светът е бил винаги пълен с изненади. Ние ще видим сега как конят ще натика своя ездач в тъмнината на стария турски сандък. Човекът вече не гледаше, че мърлявият каскет стои смешно върху главата му. Той вдигна Бомбето от сандъка и като го стискаше с потните си ръце, го удари по темето. Бомбето потръпна при удара и се сви от изненада. Човекът го притисна в менгемето на потните си ръце, сплеска го, а Бомбето се въртеше изненадано и изплашено в клещите на инквизицията и шумеше задъхано. Човекът вдигна капака на стария турски сандък, разбърка там раирани панталони, алуминиеви калъпи за обувки, жилетки и колосани нагръдници и бутна Бомбето в дъното. После нахвърля отгоре му всичките тия разбъркани вещи; работеше нервно и бързо, сякаш се мъчеше да скрие някакво престъпление. Тежкия капак на сандъка се затвори с трясък, като гръм от оръдие, и всичко потъна в мрак.“⁶⁶

След „кризата“ идва зрелостта. Бомбето намира своето място в живота и поема само грижата да прави света свят:

„Театралният живот на Бомбето бе като всеки театрален живот, или по-точно като самия живот, изпълнен с непрекъсната смяна на сцени и кулиси. Императорски и благороднически глави го разхождаха величествено, лакеи в бляскави униформи лакейничеха пред него, кланяха му се и го държаха на ръце с такава почитателност, сякаш държаха главата на самия император. Това бяха много хубави мигове за Бомбето.“⁶⁷

След това идва смешната и грозна старост:

„Сега, като туря и тия кратуни - каза селянинът, - съвсем ще стане работата.“ Той тикна две кратуни с набодени по тях кокоши пера и накрая измъкна Бомбето от кофата. Бомбето почна да се протяга, да изправя свитите си части, но човекът не го дочака, а го тикна най-отгоре на плашилото. „Бре - каза другият

селянин, който си беше направил плашилото от една женска риза и от един каскет, - ти Бомбето ли тураш!" „Не става вече за друга употреба" - каза селянинът и погледна любовния Бомбето. Бомбето веднага долови любовния поглед и дори някакви жърди пламъчета там имаше, чак в дъното някъде, повече можеха да се подозират, отколкото да се видят. Селянинът се гордееше, че единствено неговото плашило е с бомбе."⁶⁹

Ето я и смъртта - нелепа както винаги:

„Той замахна със сатъра и отсече част от периферията на Бомбето. „Как така! - извъртя се Бомбето към стария си стопанин. - Как така със сатъра!" Той продължи да го клъцка със сатъра, но силно. Бомбето подскочаше върху дъската, не усещаше никакви болки, само по едно време чу, че на вратата на къщата някой чука. „Па-па-па-паммм! Па-па-па-паммм!" „Влез! Влез! - каза му Бомбето и се сети, че това е Бетховен. - Влез! Влез!" Но Бетховен не можеше да влезе, защото беше сляп и глух, и продължи да чука на вратата на къщата. („Па-па-па-паммм!"), докато селянинът клъцкаше остарелия и похабен филц на Бомбето. „Съдбата иска да влезе - си помисли Бомбето, - но в тая нощ няма кой да ѝ отвори вратата." Като клъцкаше, селянинът, изглежда, също дочу как Бетховен чука на вратата, защото остави сатъра и отиде да види кой чука, но освен мрак не откри никого. „Ще оправим работата - каза селянинът, - тая пърлица ще я изядем и нема да ни мизне око!" Той отнесе накълцаното Бомбе в стаята, хвърли го в тигана, където цвъртяха чушки, забърка го с чушките и поднесе тигана. „Айде на мезето, да ѝ видим сметката на тая пърлица." Всички почнаха веднага да гълтат мезето и да го заливат с вино. Остатъците на Бомбето много изненадани гледаха как зъбите гвчат и селяните преглъщат, без да са успели да сгвчат, и всичко после потъна в мрак."⁷⁰

Условието - или цената, която трябва да се плати за историчността, е смъртта. Това е неомбратимият начин, по който *Dasein* - сега Бомбето - е правило света свят.

„ШАПКИ ДОЛУ!"

Миг преди да забравим обречената битка за света да е свят, която като всяко човешко същество е водило Бомбето, да си припомним един негов подвиг.

По някое време светът може да се окаже тесен за гба центъра, две мерци, гба *Dasein*. Бомбето си има своите задачи, но

и гаргата си има своите. Бомбето трябва да пази, но гаргата трябва да яде. Така възниква практически философски въпрос за битието на гроздето: дали е нещо за пазене или - контрадикторно - нещо за ядене?

„Една сутрин тя - става дума за гаргата - стоеше на гърбото и си почистваше перата. „Ще яде Асан бащица“ - мислеше си гаргата, като гледаше към лозята и си правеше сметка, че гроздето вече е зряло. Тя много добре си почисти перата, сетне слезе на земята и доста дълго време се скита, докато намери един хубав камък. Гаргата клекна до камъка и почна да си точи човката. Наточи си хубаво човката, като бръснач я направи, подскоочи няколко пъти и с леки планирания се измъкна от гърбетата.“

„Но и плашилката стояха наизрек.

Товава започна истинският бой. Гаргите се спуснаха ниско с пикиращи полети над лозята и плашилката ги посрещнаха с голи, но храбри гърди и пера се разлетяха във всички посоки. Тя пера станаха толкова много, че по едно време не се виждаше къде е точно небето и къде е точно земята. Прехапани езици подскачаха тук и там, преди да паднат възник върху земята. Няколко плашила лежаха вече мъртви между редовете, но другите се биеха отчаяно и Бомбето си спомни боевете с шапките от своя театрален живот и употреби тия спомени срещу връхлитащите гарги, а каскетът поддържаеше бойния дух с речите си.

...

„Кой още иска да яде грозде?“ - попита Бомбето накрая, когато гъстият дим на перушината започна да се разсейва и прехапаните езици притихнаха между лозята.“

Така въпросът за битието на гроздето е решен - то е нещо за пазене. На полесражението няма човек - например онзи, който е направил плашилото, турил отгоре Бомбето и който после ще го изяде с приятелци, - но ние можем да подозрем гъгата му сянка. Той знае, че плашилото плаши гаргите и затова го е направил. Бомбето затова ли утържда победа, защото е „подгърчно“ на човека, по-близо до него, докато гаргите - не, те са по-далечни и дори съвсем далечни? Или защото и то е като човека, има съдба, победи и смърт?

Така и хората, четейки за Бомбето, могат да помислят, че

и те имат някакво скрито от тях и затуй неведомо назначение и цел, които, ако ги следват - печелят, ако пък не - губят. Има може би други, по-силни центрове светът и те определят веднъж завинаги или в неспирна борба и смяна какво е битието на света.

Човек знае за времето, което вършее из света като съдба, и знае, че първо е млад и приляга повече на света, после е зрял и кара света да поприлегне на неговите деца, а накрая е стар, светът се измъква и отлита, и е самотен.

Сменя времето центровете на света и предопределя кога човек успява без да може, кога с можене и кога - по никакъв начин. Застава времето ту при този, ту при онзи, а човек мисли - където ме е споходил, онуй, което искам - става. А то не друго, ами времето му дошло, както и дошло е времето, пристигнало е, постояло е и си отишло.

Както дошло, така и си отишло.

П
А
Т
И
Ц
А
Т
А

Д

ао на хората е мъгляво и трудно; вие се твърде обширно, за да няма наоколо опасни бразди. Дао на патицата е чисто и ясно като детско утро. За завиждане и подражание е патицата!

Ето как завършва разказът:

„Движейки плавниците си, патицата заплува между бреговете, обрасли с високо и тлъсто лютиче - толкова вкусна храна за патици. В един миг само се мярна в съзнанието ѝ човечеството отвъд тлъстите брегове: то седеше там, хремаво в своя голям курник, увито в юргани, и се грижеше за хремавата си човка.“⁷²

Сравнението на човека с патица или на жените с крокодили не бива да се приема като чиста като сълза авторова позиция. Необходими са разграничения, дедукции, индукции, корупции - а дори съвсем не са необходими, защото ясно е, че човек не ще се откаже от антибиотици, калорифери, юргани, клозети, телевизия, дълголетие, ситост и груги явни благини на човешката цивилизация в сравнение с патешката, която дори цивилизация не е, а само припърхва покрай

ДЪЗЕП
ФЪЛСОФЪЛ

4

човешката.

Но добре и поетично все пак си живее патицата!

*„Едва по-късно, уморена и разнежена, тя се отпусна върху меките вълни; те я молееха главно, повдигаха я или я спускаха надолу, но толкова леко и толкова приятно, че ако затвореше очи, можеше да почне да сънува. Но патицата не затваряше очи, а гледаше край себе си врявата, движението на перата, пръските вода, слушаше кънтящото пакане, задръстило цялото пространство над реката (гори и самата река), и усещаше дълбоко в себе си колко хубаво нещо е патицата.“*⁷³

Докато ето как живеят в своите курници хората:

*„Сетне се обърна и тръгна към големия курник на стопанина. Вратата бе отворена и патицата надникна, водена от своето професионално любовничество, за да разбере с какво се занимава сега там човечеството. В дълното стопанската седеше в едно легло, увита в юрчани, кихаше с човката си и я бършеше в една кърпа. Това се видя много смешно на патицата. Коеато тя кихваше, тутакси изтърпваше човката си в тревата, а пък стопанците трябва да носят някакви парцали и с тях да вършат тази работа.“*⁷⁴

Хайдегер цитира стиховете на Хьолдерлин:

„Пълен със заслуги, но поетично живее човекът на тази земя.“

И по-нататък продължава:

„Каквото човек върши и подтиква, е спечелено и заслужено чрез собствено затрудняване. Но - казва Хьолдерлин в неумолимо противопоставяне на това, - всичко това не докосва същността на неговото живие на тази земя; всичко това не стига корените на човешкото битие. То - в своето основание - е „поетично“. Но сега разбираме поезията като даряващо наименуване на божествата и същностите на нещата. «Да живееш поетично» значи: да посрещаш присъствието на божествата и да се угодяваш на същинската близост на нещата. «Поетично» е битието в основата си - това значи същевременно: като дарувано (с положена основа), то не е заслуга, а подарък.»⁷⁵

Битието на патицата наистина е поетично и е дар, но човешкото не е, въпреки всичките заслуги:

„Привлякоха я виковете на някакви хора. Те се търкаляха в мръсните дрипи на троската, бяха вдигнали прах, а други около тях нещо викаха и махаха, докато ги изправяха на крака. Единият

почна да тича и избяга, а онзи, който остана, държеше човката си и от нея струеше нещо червено.

- Той те преби бе! - викаха му селяните.
- Не е, не е! - говореше онзи гъениво и стискаше човката си.
- Как да не е, като те преби!
- На мен понеже носът ми... - говореше онзи.
- Абе как понеже, като те преби! - не го оставяха другите селяни. - Я иди и ти да му го върнеш!
- Ще му го върна аз! - не се предаваше онзи.
- Ще му го върнеш я, виж как те преби!
- Той носът ми, понеже си е такъв - бърбеше битият. - Но аз ще му го върна! Тъпкано хем!
- Тъпкано, тъпкано! - съгласиха се онези.

Патицата избиколи, защото се боеше да не я стъпчат, и си мислеше защо ли се бият стопаните, след като патиците в ято никога не се бият. И кравите си бият стопаните, и прасетата бият, че и кучетата.⁷⁶

Въпросът е как да живеем.

Патицата живее по един начин, хората - по друг. Те се стремят към разни неща, искат ги. Понякога целите се издубат и напръжат от това искане - тежко му, изпречи ли се някой на пътя им. Искат в захлас и до припадък. Това, което искат, е колкото може по-бързо да имат или да постигнат. Грозни и ужасни са, докато искат - всичко е съсредоточено в резултата. Уважават само силата - и съответно пречката, която не преодоляват въпреки зверските си усилия, - а отстъпчивостта презират. Добротата при тях идва само ако не успеят да смажат. Такива са хората.

„Усилията ни - пише дзен-учителят Сузуки - трябва да имат някакъв смисъл. Да се открие този смисъл означава да се открие първоизточникът на усилието. Ние не трябва да се интересуваме от резултата от усилието, докато не узнаем произхода му. Ако той не е ясен и чист, усилията ни също няма да бъдат чисти, а резултатът няма да ни удовлетвори.“⁷⁷

При патицата не е като при хората - онова, което има да прави, го прави естествено, без амбиция, злоба и гняв, и най-вече без да бърза и да е нетърпелива. С две думи, патицата не е хипнотизирана от резултата, който трябва да постигне за всяка цена:

„Докато се разхождаше бавно из двора, патицата оглеждаше кладенеца, курника на кравата, оградата и тиквите, нависели по нея. Те бяха кръгли и жълти. Тогавя ѝ се стори, че целият този свят наоколо е покрит с тишина, че тя дори се стича по оградата, угалемява се и ей сега ще почне да се търкаля към нея, за да я смачка. Тази тишина бе кръгла и жълта като тиква.

Птицата клекна от изненада, а от кошарата излезе една крава, изпотъпка килима на тревата и отиде при оградата, за да почеше кожата си. И като се чешеше и стържеше, тя протегна глава и почна да яде кръглата тишина. Тишината хрущеше по здравите зъби на кравата и кой знае какво щеше да продължи това, ако от къщи не бе излязъл стопанинът и не бе набил животното. - Тикви ще ядеш, а? - викаше той.“⁷⁸

Човек може да чуе и види тишината, жълта и кръгла или някаква друга, но може - също като кравата - да я изяде, ако е ядлива. Да се слуша тишината е загуба на време в гоненицата за резултата. Докато си се заплеснал по нея, нищо чудно някой да те префари и да пипне той резултата. С две думи, ако не може да се изяде, тишината е зальгалка.

Но тя може да се изконсумира като всичко друго, защото човекът е много по-вселядно животно от свинята, която яде само всякакви животни, растения и отпадъци. Човек също така яде всякакви животни, растения и отпадъци, но употребява и всякаква духовна храна! Например той ще изяде тишината на кушетката на психотерапевта, ще релаксира, ще реши проблемите, кожно, колкото и да са различни, са все един и същ - че не може да яде толкова много, колкото другите го правят, - ще реши проблемите си, каквито и да са те, и ето - беж за още ядене! (По същия начин може да се изконсумира *гъен* или пък учението на Хайдегер.)

В това отношение между човека и патицата и сравнение не може да става, защото патицата е много по-малко всеядно животно от свинята, а човек е толкова много, много по-вселяден от свинята, че той вече дори животно не се явява.

Патицата яде насекоми:

„Докато стоеше на портата и мислеше, патицата видя едно насекомо. Не бе кой знае какво насекомо, но все пак можеше да свърши малко работа и тя го изяде.“⁷⁹

Също така не обича кравата:

„Спомни си колко много я болеше, когато веднъж кравата

настъпни плавника ѝ и тя трябваше цяла нощ да охка, и остави друго, ами не можа да спи, че и на другите не даде да спят. Те се изпокараха заради нея и добре, че потокът имаше силен глас, та нейде ги усмири, а на нея ѝ каза друг път, да не си пълха плавника, където не ѝ е работа. Пък тя хич не го бе пълхала (плавника), а както си стоеше, и онази с копитата я настъпи.¹⁰⁰

Когато на кравата ѝ се случва нещастие, патицата злорадства:

„Стопанинът много хубаво я натупа днес, онази, косматата, с широките хълбоци, която знае само да настъпя, а е толкова грозна, че няма къде повече, пък и опашка има, че и устата ѝ смешна, че и зъби има в устата си. Само едето едно мляко дава, ама и него стопанинът с голмо стискане ѝ го взема от вимето. Сигурно затова той така казва: "Заболяха ме ръцете от стискане!"

Патицата се развесели, спомняйки си как стопанинът наби кравата. Смешно! Смешно! Тя вървеше и си пакаше много доволна, че не е нито крава, нито куче, нито прасе (пази боже!). Почувства отново лекота на духа и почна да помахва с крила, сякаш ~~се~~ готвеше да хвъркне.¹⁰¹

Патицата никак не обича прасетата:

„Тогави се сети, че е време вече да отиде и тя в реката, и тръгна бързо през двора. На улицата някакво прасе тичаше, въртеше се, груктеше и вдигаше толкова врява, че я заболяха ушите. Не обичаше тези мръсни свине или по-точно мразеше ги, защото, когато отиваше в локвата, те се втурваха веднага при нея, блъскаха я и я изтласкваха на сушата, макар че тя им се караше.“¹⁰²

Патицата си тъгува по стопанина и живее с една надежда:

„Спамни си отново и за стопанина: вярваше, че един ден той непременно ще каже: „Хубаво нещо е патицата!“ Тази вяра някои наричаха твѐа, други наричаха тази твѐа надежда.

(Във всеки случай щеляният щеше да каже един ден това - хубаво нещо е патицата, - когато я видеше сочна и мека в паницата. Никой не знаеше кога ще дойде този ден; пък и то не беше толкова важно, защото този ден ще бъде ден като другите.)¹⁰³

Ето така си живее патицата. При нея нещата са естествени. Всъщност дори и нищо не се случва. Проследени са преживяванията ѝ от „благословения килим от троскот“ до и в реката. Онова, което се случва, е, че авторът ни убеждава - нищо не може да се случи с патицата, това е нейният живот!

Нещата ги има. Има го проскотата, има го двора, има я кравата, има го стопанина, има я голямата метална патица в небето, има я омразата към прасето, има го кучето, има го снасянето на лице, има го боя между хората, има го спомена от болката в настъпения плавник.

Много и най-различни неща може да ги има. Общото между тях няма да е в някакво обобщение - да речем, че са предмети и чувства, - а това, че ги има и че все нещо го има. Онова, което го има, е сложено специално за патицата - било то крава, или спомена от болката в настъпения плавник, - грабва го с човката, защото е дар за нея, и няма от какво да се измъчва.

„Човекът не е глупав като патица“ - мислят си хората. Някои неща ги има, но те ги избягват; те не са дарове и такива са болестите, нещастията, мъките, раните, лошите преживявания и смъртта.

Така той изживява живота си в напъване и надхитряне на Сърбата - взимам само хубавите дарове, мисли си човекът, а избягвам лошите.

Можем да си представим и една друга, целеустремена патица:

Не върви тя, а пори двора като торпедо, не се спира, не поглежда ни вляво, ни вдясно, камо ли да преговори; настъпват я по плавниците, но тя спуска човка и търпи, избутват я от пътя, но тя се връща към него и ето я най-сетне там, закъдето е тръгнала - в реката, сред другите патици. Достигнала целта, щастливо припърхва и се гмурка. Получила е удоволствието, заради което е търпяла несгодите и лишенията на пътя през двора.

Празна някак ми се струва тази патица, механична, набита е била пружинката ѝ, та е изглеждала жива, докато е порела двора за ужас на другите твари. Когато стига реката, пружинката е развита и нищо не остава - камо ли удоволствие - само пустота. Но пак трябва да набие пружинката, този път за да припърхва и се гмурка щастлива и доволна за пред другите патици - и те като нея, уж живи, а всъщност едни пружинки.

Ала знаем, че патицата е глупаво същество - не стига умът ѝ цели да си поставя. Всичкият ѝ акъл е достъпъчен само колкото да е сега:

„Но не хвъркна, а продължи да слиза по улицата и както си пакаше, долови друго пакане. То идваше отдалече, приглушено и мамешо, и птицата, накланяйки глава, ускори крачките. Вървеше

и усещаше, че зад нея се изправя все по-плътна стена, която може да я смачка, ако се върне назад. Тя по-скоро почувства, отколкото да разбере, че целият онзи свят на кучетата, на прасетата, на кравите, на хората и коритата с пране за нея, е бил пустошта и че дължейки се в него, тя е носела върху перушината си бремето на своята самотност.

Стана ѝ веднага тъжно. Патицата не можеше да си обясни тази смяна на чувствата, защото то бе извън нейната интелигентност, но се радваше, че пустинята остава назад, където кучето с трясъка на челюстите си хваща нищожни мухи, а пред нея все по-силно и по-силно се носи пакането на ято. *Ей сега ще го зърне пред себе си!*"⁴⁴

„Но патицата не затваряше очи, а гледаше край себе си врявата, движението на перата, пръските вода, слушаше кънтящото пакане, задръстило цялото пространство над реката (дори и самата река), и усещаше дълбоко в себе си колко хубаво нещо е патицата. Това усещане не бе от лекомислие, а от дълбока вътрешна увереност и от гледката на другите патици, които я изтръгнаха от пустотията.

И ѝ мина през ума, че част от пустотията още лежи там, в сянката на улицата, и трака челюсти, прозявайки се. Но това бе само за миг.“⁴⁵

За завидване и пограждане е патицата!

Но за къде всъщност се беше запътила тя? Дали някога ще се върне? *Може би* нейният път през двора към реката е бил бягство.

Да приемем, че е така!

Стопанинът никога няма да я види мека и сочна в паницата, за да признае: „Хубаво нещо е паницата!“

Тя всичко е виждала за последен път, „отричала“ го е и го е „осъждавала“. Поразителен е стремежът на това клапушкащо се, смътно съзнание към свободата, при своите. Тръгнала е да избяга не като цел, а по инстинкт, не с разума си - нищо и никакъв патеишки ум! - а със сърцето си, с онази ориентация в света, която дават чувствата.

Може би така се е бягало от социализма и само така е можело да се избяга. Кой знае.

От братя Стругацки има един поразителен роман, *Ослюб на стръмното*, за настойчивия стремеж към опомняне на едно замълено човешко съзнание.

Сама по себе си глупава си е патицата, не среща никакви пречки и читателят дори никак не може да бъде сигурен - бяга ли патицата, или не бяга от двора, - но от известна гледна точка това просто няма значение. Нещата са прекалено делнични, ненапрегнати. Патицата се е оказала на свобода, веднага щом се е устремила навън по своя си мъгляв, патешки начин.

Ударението в разказа е само едно - там, при своите! Но все пак да допуснем, че разказът е алюзия, използван е езоповски език. Казано е така, че да не се разбере. Ако във времето на социализма се разкаже по почти незабележим начин за безхитроствено бягство на едно сърдечно и плъткоумно създание от хранилките и уредената питомна пустопия на двора, това някому може да zazвучи тържествено и величаво предадена на езоповски език морална пристъга. А може такъв да е бил замисълът на автора.

Вероятно е било твърде важно за своето време. Има смисъл и днес.

Но бихме искали да отстраним - ако се наложи, отдавайки дължимото му! - този актуален пласт от смисъл в конкретен исторически контекст, за да достигнем до по-дълбока философска същевина.

Бяга патицата, но не към (и чрез) друго място, на което ще се озобе, а по начина, по който го прави - без всъщност да го прави.

Веднъж вече обяснихме това външно нелицене на бягството чрез странична за произведението нужда: евентуалната конкретна необходимост от езоповски език.

Сега ще го обясним втори път, и то съвсем иначе - същностно.

Чрез даосисткия принцип „у вей“, ще рече - на „нищо-не-правенето“, или на „ненасилуването“, аз предпочитам - на „неусилието“:

„Ние никога не насилваме ключалката, защото или ще я счупим, или ще изкривим ключа. Вместо това го размързваме, докато превърти. У вей значи да се действа в съгласие с устройството на нещата, такива каквито са. Когато следваме принципа у вей, ние не натрапваме никакъв вид външна сила, защото тази сила по самата си същност не е в съгласие със ситуацията.“¹⁸

Бяга патицата. Бяга патицата към свободата, „но без да натрапва“ някаква чужда на ситуацията външна сила - своите

си искания и стремежи. Тя бяга не толкова защото твърдо го е решила, а понеже от само себе си пътят ѝ се оказва бягство.

Свободата е освобождаване. Но онова, което освобождава свободата, не е свобода. То е неусилието, или в европейската традиция, вътрешната свобода, вътрешната липса на принуда:

„... онова, което се формира във форма, - казва Лао-гъз, - е същността, а онова, които формира формата, никога не припежава [форма]; звукът, издаден от звучащото тяло, се чува, а онова, което поражда звучащото, никога не звучи; породеното от цвета оцветяване се вижда ясно, а онова, които поражда цвета, никога не се забелязва; вкусът, породен от вкуса, се усеща, а онова, което поражда вкусовото усещане, никога не се разкрива; всичко това е работа на бездействието [*у wei*].“⁸⁷

По същество аналогично говори Хайдегер за мястото, на което го има битието, и за мястото, на което се случват събитията. Тези места сами не са битие, нито събития. Те са тъкмо празно място, просека, откритост, незапълненост, нескритост - онтологическо (ще рече - когато говорим, за онова, което съществува, за разлика от самото съществуващо) позволение за изразите: има го битието; има ги събитията.

На немски - езикът, който използва Хайдегер, - безличните „има го“, „има ги“ се предават чрез «Es gibt», буквално - „дава се“. Ето как онова, което се дава, или го има, за немския философ е дар. „Всяко“ битие и „всяко“ събитие са дарени или дарувани, просто защото ги има, дадени са.

Ако възприемем света в неговото битие и неговите събития като даруван, се оказваме в откритостта и възможността му. (Но възможност, не противопоставяна на необходимост, а на неизпълненост.) Оттук истинското действие ще бъде недействието, или действието чрез неусилие.

Хайдегер започва писмото си *За хуманизма* с прочути и широко коментирани думи:

„Обмисляме същността на постъпванията и то далеч не достатъчно решително. Познава се постъпването само като задействане на въздействие. Неговата действителност се преценява според ползата от него. Но същността на постъпванията е извършването. Извършване значи: разгъвам нещо в широтата на неговата същност, убеждавам го нея, *producere*. Ето защо извършимо е всъщност само това, което вече е.“⁸⁸

Патицата извършва благството, „нищо-не-правейки“, понеже просто, наивно и преди всичко напълно безхитроствено вече е вътрешно свободна. Свободата само се актуализира, става действително постъпване, но постъпването се извършва вътре в „недействието“, което вече е, което го предопределя като съдба.

Не-действието, *у вей*, открива същността като място, на което може да се изпълни действието и *да го има* битието, *да ги има* събитията.

„[Бездействието] - продължава Лао-дзъ, - е в състояние да бъде горещина и студ, да бъде меко и твърдо, късо и дълго, кръгло и квадратно, живо и мъртво, горещо и студено, в състояние е да плува и да потъва, да бъде първи и втори тои от гамата, в състояние е да се появява и изчезва, да бъде пурпурно и жълто, сладко и горчиво, вонящо и ароматно. [Бездействието] няма знания, няма способности, но няма нещо, което да не знае, няма нещо, което то да не може.“⁸⁸

Ето - така може патицата! Начинът на нейното неусилие е едновременно извънредно прост и твърде сложен за нас, европейските хора.

Тя е там, където е, и това е всичко. Просветът на нейното сега е *естествено* между нейното минало и нейното бъдеще. Без да извързва и да изостава, патицата се клатушка тъкмо осветена от просвета, в който нещата вече ги има и остава само да се извършат - от просвета между минало и бъдеще.

Начинът за удържане в просвета е също така сложен по немислимата степен на своята простота. Нещата, приети като дар и съдба, сами удържат този, който е приел техния дар, в просвета, в който нещата ги има и се изпълняват в неусилието.

Европейският човек следва принцип, който на шега ще нарека принцип на усилието. Не да се действа, за да се изпълни открито място, нескрито в недействие, а да се действа, за да се пропрати път и открие място, от което откритиите се неща да се вземат със сила.

Вземите със сила неща, които по наивност са открили сами себе си, за да се даруват, човекът на действието нарича открити неща или открития. И между света, който се протяга в дар, и човека, който грабва драговолно даруването като свое завоевание и откритие, се поражда пропаст - възвеличена от Декарт - на враждебно неразбиране и затваряне в себе си. Човекът - поради наглост и безочие, светът - поради обida и осорчение.

Само заграбената нескрипост на място, което да е ново, познава човекът на действието и усилието. И видът нескрипост, в неговото мислене-стеснение, възможна само като завоювана от него, той нарича открития на духа на наука и предприемчивост.

Безочието да се грабне даруването означава, че ги няма очите, за да се види очевидното, което е около нас и ни се дава. То е близост.

Удържането в мига Сега - както го прави патицата - измерва нещата.

Можем да наречем това правилно съизмерване вътрешна свобода, или *у вей*, неуслието - във всеки случай то, почти предизвикателно, не е свързано с интелектуални качества. За да видим пропорциите на света, трябва да ги мерим със Сега. За това се изисква патешка гарба.

Благословена е тя!

Това иска да каже Радичков в разказа си *Патицата!*

Амиии, ни най-малко не иска да каже това Радичков! И не, защото иска нещо друго да каже, а понеже нищо не иска да каже, или - ако забодем очите си в думите - тъй като иска да каже *нищо*.

Всеки разказ позволява и изтърпява тълкувание, но то не се съдържа в него, камо ли да е едно-единствено.

Тълкуванието изпълва мястото на разказа с разсъждения, размисления, разобличения, образи, метафори, класификации, определения и поучения. Както са надошли и придошли, така ще се оттекат.

А разказът ще остане, защото е мястото, на което може да ГИ ИМА тълкуванията, интерпретациите, критиките, хвалбите, хлебарките и всичко, което се върти в един разказ.

Но разказът не е поляна, нито пък килер - не е някакво място като другите, които знаем. Ако беше - щеше да може да се опише тъй място.

А няма как!

Струва ни се, че ако изкореним буреняците и много от тях на привидно казаното, може да успеем. Изкореняваме, изкореняваме и пак изкореняваме! Изкоренявайки обаче, под краката ни зейва космата космическа пустош. Растат си бурените на привидно казаното - ей тъй! - из едното нищо.

Какво е заключението? Мястото на разказа *Патицата* е нищото и толкова казва Радичков. Затова пък много ни разказва...

Ш
И
П
К
О
Ъ
И
Я

ХРАСТ

СЪЩЕСТВУВАНЕТО

5

Д

нешният човек не уважава съществуването. То е отклонение, нарушение спря-

мо необходимото, дължимото и идеалното - в крайна сметка пречка при постигането на целите. Допуска някаква хармония, при която всяко нещо има своето ЗА ДА и тъй място в световния ред. А съществуването, ако се окаже безцелно, просто е осъдително и дори заплашително.

В природата нещата съществуват. Те в нашия свят са същите, но им е навянато и човешко ЗА ДА. Ако се противят на нахлузената им чужда цел, идват хората и дават наредба: или няма да съществуваш, или ще имаш човешка цел!

Никак, ама никак не обичат хората безцелното съществуване.

Съществуването е абсурдно, казва Сартр (и Камю, разбира се). Докато:

„Една окръжност не е абсурдна, тя може много добре да се обясни с въртене на отсечка от права около единия ѝ край. Но пък окръжност не съществува. Този корен напротив съществуваше в степен, която не мога да обясня. Възлест, инертен, без име, той ме

омагьосваше, пълнеше очите ми, връщаше ме без умора към своето собствено съществуване. Аз доста си повтарях: „Това е един корен“ - но вече не гържеше.“⁹⁰

Но какво значи, че съществуването е абсурдно, според Сартр? „Абсурдност: още една дума, споря срещу думите, - там нещото го докосвах, но тук искам да фиксирам абсолютния характер на тази абсурдност. Едно действие, едно събитие в малкия, шарен свят на хората не е никога абсурдно, освен относително: във връзка с обстоятелствата, които го придружават. Приказките на някой луг например са абсурдни във връзка със ситуацията, в която се намира, но не във връзка с неговото умопомрачение. Аз обаче безспирно преживявах абсолюта: абсолюта или абсурда. Този корен - нямаше нищо, спрямо което коренът да не е абсурден. О! Как ли мога да го фиксирам с думи? Абсурден: във връзка с чакъла, с туфите пожълтяла трева, със засъхналата кал, с гървото, с небето, със зелените скамейки. Абсурден, несводим, с нищо - дори не и с някакво дълбоко, потайно изпълнение на природата - не може да се обясни.“⁹¹

Тъкмо в този смисъл всички Радичкови случки и герои са абсурдни, защото съществуват, или казано иначе - чрез изразните средства на абсурда той им придава съществуване. Съществуване, но не и реалност! Защото реалността е някакво обяснение на съществуването, което напират само по себе си. Реалността е като окръжността, за която говори Сартр - не е абсурдна, прекрасно може да се обясни, но пък не съществува!

Радичковите герои са глупави, невнятни, постъпките са необясними и безсмислени и затова не са реални, измислени са - но пък съществуват!

Пише Сартр по-нататък за съществуването:

„А пък ето: изведнъж беше тук, ясно като ден, ненадейно разбулено. Загубило бе безобидното си победение на абстрактна категория: то беше самото тесто на нещата, този корен беше омесен от съществуване. Или по-скоро коренът, портичките на градината, скамейката, оредялата зеленина на моравата - всичко бе изчезнало; разнообразието на нещата, тяхната индивидуалност беше само видимост, лустро. Това лустро се стичаше, оставаха ненаредени, меки, чудовищни маси - голи, с ужасна и непристойна голота.“⁹²

Такова - голо и абсурдно, - съществуването сякаш еднотре-

менно плаши и привлича героя на Сартр:

„Всички тези предмети... Как да кажа? Те ме безпокояка, пожелавах си да съществуват не тъй здраво, а някак по-сухо, по-абстрактно, с повече съдържаност. Кестенът се притискаше о моите очи. Един зелен лист се споматваше до моя височина, а кората, черна и подута, приличаше на сварена кожа. Слабият шум на вода от фонтана Mazarinet протичаше в ушите ми и в тях правеше съврталище, изпълаваше ги със спонове; в ноздрите ми се изливаше мирис на зеленина и гнилост. Всички неща меко и полека се оставяха да съществуват подобно на уморена жена, която се предава на смеха и казва: „Добре е да се посмееш“ - с омекотен глас; те се разтваряха - едни в груги, - правеха я отвратителна тайната на съществуването си!“⁸³

Тъй и подобаващо - тоест, макар и по български скромно, си съществува шипковият храст от паметвека:

„Аз не мога да кажа колко е той стар, а и никои от разпитваните по-късно не може да ми каже колко дълго живее, дали стига годините на столетните дъбове и чинари, или е още по-стар от тях, от времето на Атлантида, на звероушерите и на мамонтите, и на всички ония грозни твари, чиито вкаменени кости намираме в наше време утаени в скалите, в земята или във въеличните пластове.“⁸⁴

Така започва разказа си Радичков, а го завършва с предположение за още по-древна старинност:

„Аз не зная колко стар бе този храст и никои от разпитваните по-късно не може да ми каже колко дълго е живял той на нашата земя, дали стига годините на столетните дъбове и чинари, или е още по-стар от тях, от времето на потъналата Атлантида, на скалните рисунки от пещерата Магура и на всичките ония грозни твари, чиито вкаменени кости намираме утаени в скалите, в земята или във въеличните пластове... а така също утаени вътре в нас, в мрака на нашите дълбоки и тъмни подземия.“⁸⁵

Между началото и края на разказа се случват две неща - едното въображаемо, другото истинско.

Въображаемата случка е, че шипковият храст разкъсва с бодли и шипове единия от берачите си, другата - истинската - е, че, за да оберат плодовете му, хората го тъпчат, смазват и убиват в буквалния смисъл:

„И преди още да се зграчи, шипковият храст бе съвършено

съсипан, тънкан с крака и бит с гърбените куки от събирачите на диви плодове за наизидание, че се е съпротивлявал тъй дълго и че успя тук и там да пусне малко кръв, да забие нокти в нечие рамо или да одраска нечия буза. Те го убиха в буквалния смисъл на думата, пречукахъ го, както се пречуква змия, удрайки го с гърбените куки. И странно е, че никой не извика: „Чакайте бе, защо убивате хроста!“, сякаш беше нещо естествено група хора, въоръжени с първобитните си сечиба - гърбените куки, - да се нахвърли върху един мирен шишкoв хрост и по най-първобитен начин да го смаже, тъй както се смазва главата на змия, безпощадно."⁶⁶

Хората не уважават съществуването. Величият само своето и за да оправдаят презрението си към всичко друго, което съществува, употребяват, тънкат и се самозабравят в оплаките си: ум, душа, Бог, наука, нравственост, духовност. Целта на множеството такива думи е да се вкачват и разцепят хората от другите твари и неща. Човек може да си поставя цели и - за ужас на другите същества - да ги постига, да прекроява и изкорубва природата. Затова му е необходим набор от идеи - „идеология“, - които да преследват и загасяват светулките на собствената му съвест.

Философите от Декарт до Хегел умуват как да съвместят „обекта“ със „субекта“, т.е. света с човека. Но онава, което всъщност правят, е да утвърждават и увековечават разделението и пропастта между тях. Така на човека му се вменява като естествено свойството да е активен, да планира, да действа, а на всичко останало - да е пасивна материя и да се съпротивлява (подобно на „несъзнателен елемент“ при „строежа на коумнизма“) на светлите, прогресивни и инженерни помисли.

„По такъв начин съвременният цивилизован човек разбира природата просто като материал и средство за своята дейност, т.е. като обект. Себе си в крайна сметка отъждестява с разума и волята си, т.е. със способността за проектиращо-планираща, съответно, преобразуващо-образуваща, управляващо-направляваща дейност. Иначе казано, той схваща себе си като „субект“, противоположен на природата като „обект“... И „битието въобще“ му се представя като противопоставяне на „субект“ и „обект“.“⁶⁷

Обмисляме въздействията си върху околната среда. Вием камбаната - тя се влошава! Предприемаме мерки, създаваме наука екология, променяме законодателството си, възникват зелени

движения.

В самата си основа проблемът продължава да не се вижда - човечеството постъпва като субект срещу природата като обект. Това значи: дейността на нашата цивилизация е насочена и води до нарастване купчината, изведена от природния кръговрат. Човек отдавна не живее в степента, в която осигурява и способства други живи същества. Сътвореното от него, гордостта му, по същността си е пустиня, в която нищо не вирее (освен градските животни - плъхове, кучета, котки, мишки, хлебарки, врабци и гълъби; компютри и телевизори, - а и те полулегално и дори съвсем нелегално), но пък той си се чувства както никога сигурен в нея. Цената на тази сигурност е почти немислен заем от бъдещето, който техническият шум не допуска да измерим.

За да се приобщият „обектите“ в един свят (безвъпросно човешко господство) се откриват техни своеобразни „Права и задължения“ - законите на физиката, химията и другите науки, - конституцията и уредба, в която се съобразяваме с правото и задължението всяко нещо да тежи толкова и толкова, да се съпротивлява на приложената сила в такава и такава степен, да има едновременно си взят; ако е електрически заредено, да съблюдава законите на Максвел; резултатът от горенето на водород да е вода; и така нататък. Тази уредба по замисъл е свършена, защото няма и не може да има чудеса, няма обекти престъпници, които да я нарушават.

Също и хората не могат да се противопоставят на конституцията; но не, че не биха искали.

Така излиза: науката пише свършената правова уредба на света. Ако спор все пак възникне, знае се как ще се урегулира конфликтът. Исква човек едно, светът да иска не може, но ще се намесят природните съдии-законоци (ала назначени от човека), ще ограничат щенията, фантазиите и претенциите на хората, ще предложат, отсъдят и изпълнят ред, който да е справедлив за всички - за хора, но и за не-хора.

В книгата си *Никога не сме били модерни* Бруно Латур разглежда „модерната“ и „не-модерната“ конституция (така наречени от него).

Времето на Декарт - на което е символ пропастта между човешкото качество, мисленето, и природното качество, протяжността - постановява за Модерна конституция разделението на

природа от общество, на хора от не-хора, на обществени и хуманитарни науки, от една страна, и природни, от друга.

Гаранции на Модерната конституция са:

1. Природата е отвъдна, но все пак може да ѝ се въздейства (все пак си е тукашна).

2. Обществото е наше, но пък не можем да го управляваме (все пак е отвъдно).

3. Природата и обществото са съвсем различни и отделни; трябва работа и труд за разделянето им, пречистването им, защото те са смесени.

4. Бог напълно отсъства, но осигурява съдопроизводство между хората и не-хората.⁹⁸

Напротив, според Бруно Латур реалното положение е друго. Не-хората - предметите и думите, включително например техническите изобретения - винаги имат човешки измерения; намесват се в, и дори създават обществени и междуличностни отношения. По този начин променят самия характер на обществото, което вече се оказва не само човешко. Обратно, хората със своите амбиции, предразсъдъци, обществено устройство и прочие предопределят природните закони. Природата се оказва обществена и човешка.

Можем да кажем, че обитаването на света е общо, но т. нар. Модерна конституция разделя обитателите на две касти - хора и не-хора, - така че „смесените бракове“ между тях са забранени, хибриди не могат да се появят.

Истината, според Бруно Латур, обаче е съвсем друга. Вместо да е кастово чист, светът се оказва пълен само с хибриди. А трудът по „пречистването“, чийто резултат е отсяването на всеки хибрид в една от двете касти, е формален, не според естеството на нещата.

Немодерната конституция, така да се каже, заличава лицемерното положение. „Предстои“ да възникне демократичен „парламент на нещата“, в който всички „депутати“ ще са хибриди и в който няма да има разделение и за „дневния ред“ по „кастов принцип“.

Би трябвало да се предположи, че събирачите на плодове и шипковият храст ще са редом в този утопичен „парламент“.

Но ето човекът, берач, е нападнал от шипковия храст:
„Човекът откъм храста започна да вика за помощ, той,

излежда, изпадна в паника, защото се замята вътре подобно на муха, уловена в паяжина. Но той подобно на муха, колкото повече се мляташе, все повече и повече се уплътяше, шипковият храст го докопваше и впиваше в него ноктите си от всички страни. Той го парализираше.

Слънцето отиваше на залез, с полегатите си лъчи осветляваше алените шипки и те все повече и повече напомняха капки кръв, които избиваха по челото на храста. Страх пронъзля по хълбоците на Баба Яга, берачите на диворастящи плодове се опитаха вяло да помогнат на хванатия в плен, но мисля, че с опитите си те само усложниха положението му, вместо да го облекчат, защото по едно време онзи вътре започна да реве умоляващо да не разклащат храста, тъй като при всяко разклащане той впивал все по-дълбоко ноктите си в месата му. „Месата ми... месата ми!“ - стенеше нещастникът.

...

Стоях на билото и наблюдавах берачите на диворастящи плодове. Те прибираха торбичките и кошничките си, неколцина запалиха цигари, дим започна да се напластява над главите им. Говореха нещо тихо помежду си или пък нещо, тихо говореха на пленника от храста. Сетне вдигнаха торбичките и кошничките си и се пръснаха в различни посоки, нарамили дървените куки. Излежда, че тия хора не бяха излезли групово да берат диви шипки, ами се бяха събрали през деня покрай шипковите храсти, пръснати в подножието на планината, бяха се запознали набързо помежду си и при първата беда се разпръсваха всеки по своя път. Те много бяха насмиснали природата, но ето че и тя най-после най-неочаквано ги насмете и задържа нещо от тях в ноктите си.

Не доближих повече храста.

Минах бавно по билото, струваше ми се, че този шипков храст постепенно едрееше, едрееха кървавочервените му плодове, избили от всичките му страни, и мисля, че помежду тях избиваха и живи капки кръв, които в епичното си спокойствие древният храст изстискваше от пленника. Той помръдваше вътре, изоставен от всички в компанията на една изсъхнала змийска кожа от лятото, похъркваше и мреше като някой хермафродит... Не виждах кой и как можеше да помогне на този нещастник."⁸⁸

Но знаем, че истината е, така да се каже, точно обратната: „Казан, че оня нещастник похъркваше и мреше като някой

хермафродит в храста.

(Где да беше така!)

Нито похъркваше той, нито мреше. Шипковият храст не успя да го докопа и да забие ноктите си в месата му. Той изобищо не успя да хване в плен когото и да било от берачите на диворастящи плодове. Макар че се съпротивляваше, попукваше и съскаше заканително, макар да успяваше в началото да се отскубва от дървените куки на своите нападатели, еластичен и жилив, вкоренен яко в земята, отънал всичките си сухожилия, храстът накрая не издържа, омиа бавно, без да бързат, започнаха да го разпокъсват, поваляха отделни филизи на земята, застъпваха ги с крака, сетне последаха към следващите с неумолимите си дървени куки и едно по едно заразициваха и проскубваха негърската му прическа... Те го убиха в буквалния смисъл на думата, пречукаха го, както се пречуква змия, удрайки го с дървените си куки. "100

Така загива храстът. Човекът, който можеше да е на негово място, се е прибрал въкъщи. Трудно е да си представим в днешната цивилизация един „парламент на нещата“, за който говори Бруно Латур и на чиито банки редом да стоят „шипковият храст“ и „берачите на диворастящи плодове“.

Науката, постановяваща човеиците закони - обективни, сякаш човека го няма (гледа през ключалката), - общи за природата и хората, дава правото и задължението на шипковия храст да тежи толкова и толкова, да има бодли, зелени листа и червени плодове, да вирее на едн-каква си почва и на някакви географски ширини и континенти. Той се причислява заедно с други растения в разрези, семейства и класове. Шипковият храст фотосинтезира. И прочие подобни факти относно него.

Но науката не му дава правото и задължението да съществува. Законите са за друго - подредба и уредба на световното стопанство, - те казват какво може и какво не може човек.

► Видяхме, че простото и голо съществуване плаши героя на Сартр. То го гнети, иска му се предметите „да съществуват не тъй здраво, а някак по-сухо, по-абстрактно, с повече съдържаност.“

Законите, с които се въвежда ред в природата и обществото, не зачитат съществуваенето на нещата, които не са хора. Цитираната вече фраза от Протагор, че човек е мяра на всички неща - за съществуващите, че съществуват, а за несъществуващите, че не съществуват, - в наше време е „дораз-

вита".

Единствено човек съществува; ишкковите хрести, патниците, бомбетата, вребчетата, „саучката с умерялата лисича“, синшериите, вълците, телевизорите, къщите с камини, нашите деца и родителни - всички те се оразмеряват, обезпаразитяват и обезпльмяват. Те вече не съществуват, както е било в дивните времена на верблюда и черказките хроники, а са образи, знаци и сигнали. Винаги значат нещо и са дори твърде значими, но може да ги загасим като телевизор, да минаем през тях като през въздух.

Със своята разбърканост съществуването заплашва с буренясване и заличаване човешката уредба и подредба на световното стопанство. Гнети, потиска, а даже дразни то - и не само Рокантен, вероя на Сарип от „Погнусата“ - със своята неискоренимост и безгласно търпение. Нещо повече, съществуването сякаш не забелязва човека и неговите подредби.

Ето така, с годините и вековете, Декартовото разделение е станало вече белез на лудост (шизофрения).

Човек със своите закони, миражи за подредба, уредба и наредба, е потънал в свят от безтелесни сенки, които - да, подчиняват се на законите, но пък - не, няма нужда и дори е вредно да съществуват. Те са оразмерени, обезпаразитени и обезпльмени.

Но и светът некае за човека и дори почти не го забелязва, сумти и чеше кълоци от време на време, чака го да изчезне, а докато това стане, продължава да си съществува.

Човек мисли, че той съществува, и в резултат потъва в мислите си като в свят. Техниката - не се уморява да предупреждава Хайдегер, - придавайки подръчност, осезаемост и въплътеност на мислите, ценялата, фантазиите и претенциите на хората, довежда заблуждението до чудовищност.

За да означи някак острастияването в собствените игри, самозабравата в сенките на неговите си образи, в плен на които техниката е предала човечеството, френският философ Водрияр въвежда грозната, тъмна и прудйна дума - "симулакрум".

„Ето - пише той - последователните фази, през които преминава образът:

- той отразява една основна реалност;
- той прикрива и изкривява една основна реалност;
- той прикрива несъществуването на основна реалност;
- той не се отнася към никаква реалност, той е собственият

си симулакрум.

В първия случай образът е добро отразяване - изображението е като свещеноействие. Във втория - лошо отразяване - като зла магия. В третия има игра на отразяване - като заклинание. В четвъртия случай образът не е вече отразяване, а уподобяване.¹⁰¹

Човечеството е погънало и затънало в образи, светът е станал телевизия. Образите са изместили нещата. Войните вече не са войни, нито революциите - революции, чака се камерите да добрат (тогава почват).

Реално е неистинското, несъществуващото.

В България на 10 януари 1997 г. хора нахлуха в парламента. Нещата бяха истински, но нереални. Хората съществуваша, но нямаха обяснение. След това - и почти веднага - станаха образи по и за телевизията. Така придобиха реалност, но загубиха автентичност. Обяснението донесоха репортажите на крилето на образа. Събитията станаха собствения си симулакрум, те бяха реални, но не се отнасяха до никакво и до нищо съществуване.

И как в този свят на схеми; диаграми, изкуствени бюстове, секс за зураве, имидж-мейкъри (те мажат с фон дьо тен и ръсят пудра), 100 каратови усмивки, живот, маскиран като телевизионна реклама; бързване, понятия, лайнери, клонинги, срещи и ръкостискания - та значи, как този измислен свят, в който живеят „горните“ сто милиона на човечеството и който останалите бленуват и съзерцават по телевизията, може да се разхерметизира, изпускатйки своята култивирана атмосфера, за да нахлуе космическият ужас на безразборното и неизобразимо съществуване?

„Бях сред стихналата навалица и забелязах как на всекиго един кожата леко настръгваше. Хората пристъпваха от крак на крак, говореха тихо помежду си, по едно време се появиха и ония с големите х и т а ч и т а, но този път апаратурите им бяха онемели. Над всички нас, над целия този болнав свят от минералните води и от санаториумите стоеше като някой зъл игол дивният шилков храст. Мисля, че този болнав свят за първи път виждаше как един храст убива човек. Сякаш някаква ерозна твар от времето на потъването на Атлантида и на звероушерите се бе появила върху хълма, бе посекала към едного от нас, двукраките, и без да бърза изсмукваше бавно соковете му.“¹⁰²

Тъй ще се усетим космати, а апаратурите ни ще онемелят,

сбралата се пред телевизорите навалица ще стихне, виждайки, че хлуе през пробойна космически ужас от безразборно и неизобразимо съществуване.

Нека се взгледаме в човешките победи, сред които тази на берачите на диворастящи плодове над шипковия храст е само една, макар и най-важната.

Хората лесно, предварително - но и опасно! - са спечелили всяка битка, след като не допускат съществуването на нещо друго. Преминават те - същинско пълчище термити - през всичко като през телевизионен образ, като през нещо, на чиято реалност не съответства никакво съществуване.

Шипковият храст за всепобеждаващите хора (всичко побеждават, носейки се като сомнамбули, зомбитата) не съществува, няма го. Не ни се предлага той като *имане* - *имане*. За днешния човек има само безтелесен образ на шипков храст, с червени плодове, които съдържат витамин С и които могат да влезнат в употреба в световната икономика. Има си той следователно своето ЗА ДА - да отглежда природен (по-полезен, значи, защото природосъобразен ще рече по-полезен) витамин С и други нужни вещества - затуй (или ЗА нещо друго) съществува.

С вълшебната пръчица на ЗА ДА-то или с покривалото на обяснимата и изобразима реалност съществуването на шипковия храст е сторено на образ - не просто си съществува шипковият храст, а съществува за нещо си.

Между ЗА ДА и образ има тесен съюз. Образът не е абсурден (както и окръжността, за която говори Сарптр), съвсем ясен и реален е, но пък не съществува. Шипковият храст съществува, но като си няма своето ЗА ДА, изглежда абсурден, неясен и нереален (човек ще напада!) - в крайна сметка тъмен и заплашителен.

Но нека се успокоим - берачите на диворастящи плодове са опитни! Имат ясен образ и представа за шипката и знаят как да се пазят от нейните бодли. Ще минат те през нея като през едното нищо:

„Това бяха все опитни берачи, те именно преминаваха като смърч през природата, ни дърво, ни храст не подминаваха и не остана природна крепост, която да не падне под натиска им.“¹⁰³

Те са само изпълнители на присъда, отдавна произнесена - да стане шипковият храст образ. Тя е обявена негласно, още когато по връх Баба Яга плъзват съвременните човеци, разпространява-

щи заразата на обезплътяването:

„Помежду бабите се носят тържествено неколцина мъже от всякакъв габарит, почти всичките с палта от черна изкуствено кожа, лицата им са зачервени от всекидневните бани, а и очите също тъй са зачервени. Те носят със себе си японски стереофонични магнетофони „Х и т а ч и“, големи като космически совалки, и заливат с гръмката си музика цялата Баба Яга. Очите си те въртят на всички страни и оглеждат лакомо няма ли да се появи някоя млада невеста и да погледне крадешком към техните стереофонични х и т а ч и т а, излегнали се посред кърпикожуха и тревата, всяко от тях гърмящо със своя мелодия. Откъм женска твар Баба Яга е много добре, на минералните бани ходят главно жени. Те на тумби, на тумби се носят, или по-точно се носят като народна песен, всичките до една къпани, болшинството от тях ситно фризирани, малцинството с прави коси или забрадки, и разнасят около себе си натрапчивия дъх на одеколона „Може би“. По него време този одеколон много се употребяваше на минералните бани, мисля, че жените го употребяваха заради силния му аромат. Той буквално обезглавяваше и посичаше човека като бръснач, а жените, изглежда, тъкмо това и целяха.

Ето в такава среда живееше моят шипков храст. ¹⁰⁴

Довели са вече хората образите си - транзисторните мелодии и посичащи аромати - и са населили с тях Баба Яга. Преди това местността вече се е била превърнала в балнеокурорт, а пътеките - оразмерени по наклон и дължина за сърдечно болни. Ако в тази среда шипката се поставеше под закрила, навярно щеше да оцелее. Но пак няма да е същата памтивековна шипка, а нещо съвсем различно, опитомено, пригодно и удобно.

Не търпи вече човек друго около себе си, освен образи!

Тъй станала Баба Яга цивилизована и образцова, което ще рече, че се напълнила с образи като с бълхи.

И в тази култивирана и облагородена среда шипката вече също била образ, макар да не го знаела. Минали берачите с излъсканите куки и минали през храста образцово, т.е. като през образ.

Отдавна вече не съществувал шипковият храст. „И странно е - чуди се авторът, - че никой не извика: - Чакайте бе, защо убивате храста!“ ¹⁰⁵

А то нищо странно нямало, защото дори и децата вече не

плачели, когато изчезвал образът на телевизора, защото знаели, че всичко било наужким.

Чуден и дори не много разпространен из Радичковото творчество е разказът „Шипковият храст“. Твърде поучителен! Не е като буренясала празнотия, а воден бива четецът да не се изгуби, та да с т ъ р в и поука.

Обширно е мястото на литературата! Има и една спорна част, която не може да раздели с педагогиката, морала и религията (а и философията). Това е обработено място, нива, засята е с проповеди. Тук критиците уж са на почивка; почвата е видна, полезна, хранителна и блага.

Че как така!

Как така, че чак така!

Ваш така, пък не онака?

Къде си ни е нищото?

Дали няма да е нещо нищото на нищото?

Има си го нищото - у нищоствуващите, у хората.

Има ли го нищото, има я и литературата!

З
Е
Л
Е
Н
О
Т
О

ДЪРВО

НАДЕЖДАТА

6

Реймънг Чанглър казва, че понякога „канибализира“ разказите си - превръща ги в романи. И Радичков „си изяжда“ разказите - прави от тях мотиви в пиеси.

Има разказ *Зеленото гърво*, има мотив и едноименен герой в пиесата *Суматоха*. Надеждата в монолога на този персонаж е нейният финал:

„Суматоката ми уби зеленото гърво и то остана да лежи там, изсъхнало и почерняло. Като минавах сега, гледам, че гървоядите побързали да се набутат в него и всеки гървоядец гълбае и скърца. Как виждат в тъмното къде точно трябва да се гълбае, не зная, гървоядска работа, дай ѝ на нея в тъмното да гълбае! Много ми стана мъчно, взех се пак в планината. Трето гърво вече свалям оттам и ще го засадя - то нито ще може да избяга, нито пък суматоката ще може да го убие, защото го вързах за себе си и то ще загине само ако аз загина. Туй гърво ще живее в нашите гори и зиме и кога някой погледне от прага на къщата през фъртуната, ще види как гървото се зеленее... зеленее... зеленее!“¹⁰⁶

Хемингуей пише:

„Глупаво е да изгубиш

надежда. А и това навярно е грех. ¹⁰⁷

Не се живее без надежда!

Надеждата е нагяване. Обляга се човек на нещо, нагява се. Предметът на надеждата го няма, но тя по природата на своята гарба му е придала съществуване. Това - каквото и да е - е с нас. И живеем с нещо, което го няма, като с нещо съществуващо, та от този наш начин на живот - а груг не знаем! - то става съществуващо. Казваме, че ни спасява... то е нашето спасение!

Разумът предупреждава, че от бъдещето към нас се спуска лошото; каквото и да правим, фаталното ще настъпи и не е по човеешките сили да се предотврати и преодолее. Разумът ни го вижда предварително, предвижда го, е ужас и отчаяние му отговаря сърцето и на свой ред потапя ума в помрачение и бездействие. Или дори агът слеза - понеже разсъдъкът не издържа своята слабост, възжелала сякаш сам той идещото лошо пред помрачение и бездействие. Казваме тогава: винае безнадеждност или дяволът обсебва.

„Но и досега сме светлина с вяра, не с виждане (2 Кор. 5:7) - пише Св. Авеустин. - Понеже нашето спасение е в надеждата. А надежда за онова, което се вижда, не е надежда (Рим. 8:24).“¹⁰⁸

Човек се нагява на нещо, което го няма, и му е придал на това липсващо нещо съществуване. Да се придане на липсващо нещо съществуване може само със сетивото на вярата, не с виждане. И обратно - „надеждата за онова, което се вижда, не е надежда“, цитира Св. Авеустин. Навярно той има предвид едното невидимо, бога и душата, или другото невидимо, бъдещето, а може и двете. Надеждата никога не е за онова, което го има - хубаво или лошо, - което се вижда, а от очакването.

„Но си мислехме и за зеленото гърво. Ами ако една сутрин видим в горите вместо зима самото зелено гърво, слезло от планините нощем и тайно! Сигурно ще бъде хубаво като покойните приказки от студеното оенище на баба. (Няма я баба!) Ако това зелено гърво изникне в горите, то наоколо всичко ще се изпълни с птици и ако няма къде да свиват гнездата, в самото зелено гърво ще ги свият - гнездо до гнездо (и птица до птица); какво мътене ще започне на птичетата! Какво чудо ще бъде, кога птичетата надникнат и видят бялата пустош на зимата и лисицата, която върви и с опашка прикрива дирите си!..

Ами койни птички ще има ли? Как няма да има! Щом видят

*зеленото гърво, и веднага ще кацнат на него. Птичето е малко и главата му е малка, но то си има достатъчно ум, за да разбере тая работа. Така казваше баща ми и на нас, дори и да не вярвахме на всичко, ни се щеше да е така."*¹⁰⁹

Картината на бъдещето се спуска и насочва. Ако тя буди страх, душата помъжнява и погрознява. Също така - свива се и търси да захване. Ако картината от бъдещето е зелено гърво, приотидо пойки птички посред зима, душата също се разлиства и зацумява. Тя самата става зелено гърво, което приотпява пойки птички посред зима.

Езикът така или иначе ще даде име на надеждата. Той е „най-опасното благо“ - „опасност на всички опасности“, защото най-първо създава възможността за опасност изобщо. Опасност значи заплаха за надеждата от това, че ѝ е дадено име на нещо съществуващо - заплаха чрез нейното осъществяване или неосъществяване.¹¹⁰

Името на осъществената надежда е празното. Човек се надява не да осъществи надеждата си, а своята душа. Заради нещади надяват - да остане в светлина!

Зеленото гърво на душата ще бъде винаги зелено, ако нещата да засадим зелено гърво (би могло да се допълни в прозрето на Св. Августин - зеленото гърво на душата) не ни оставя

„Един ден баща ми отиде в планините по своя си работа и донесе оттам зелено гърво. Засади го на една много хубава поляна. Зеленото гърво стоеше настръхнало като таралежче, сякаш се ежеше на цялата гора, беше същинско зверче и бодеше, щом някой се опиташе да го пипне. „Диво е - каза баща ми, - но ние ще го опитомим!““ *Беше през пролетта, костенурките излязоха навън, започнаха да разхождат важно големите си къци по поляната, вълкът отново си смени козината, а гърветата почнаха да зеленеят.*

Една сутрин отидохме на поляната да видим нашето зелено гърво. Него го нямаше. На мястото му стърчеше едно изсъхнало стъбло, подхътяло и грозно - приличаше на магарешки бодил. „Няма да имаме ние зелено гърво! - казахме на баща ми. - Сигурно е било чурук“ - каза той.“¹¹¹

Зеленото гърво загива - не се хваща. Но зеленото гърво остава в езика и на надеждата. То е на надеждата и тя се надява на него.

Ето защо:

„На следващата година баща ми отново донесе от планините едно зелено гърво, много по-голямо от първото и отново го посади на поляната. Туй мисля, че беше през март - наоколо нямаше никаква зеленина, - докато баща ми копаяше яма за засаждането, на земята ѝ тракаха зъбите от студ. Няколко дни след това костенурките налякоха на припек пред своите къщи и заразляждаха любопитно зеленото гърво.

Ние вече бяхме съвсем сигурни, че сега нашите гори ще си имат зелено гърво, и си представяхме как хубаво ще стои то през късната есен и през зимата и колко хубаво си е наистина, когато зелените гървета са опитамени.

Но надеждите ни изсъхнаха и пожълтяха като магарешки бодил, защото един ден, вместо зеленото гърво видяхме на поляната пожълтяло и грозно стъбло. То не поиска да се опитами, това диво гърво, и нямаше представа колко много съжалявахме за него и колко потребно ни бе едно истинско зелено гърво през есента и зимата. "11"

Зеленото гърво е особено нужно зиме - когато е неприветливо; тъжно е и неосветено. Посевне душата насам, посевне натсам - към какво да се прикрепи, търси - защото и на младини, и на старини никак не е самотница и все е в нещо и за нещо. Когато намери онуй нещо, което търси, без да знае какво е и кое е, тя окрилява и свети струйно. Но зимно време е унило и еднообразно - някои казват безнадежно. Няма какво, няма за какво, самото желание на надеждата те кара да се залавяш, макар да знаеш: „Зима е". Умората надвива броденето ѝ; ако надеждата не е бездомна, да се прибере и изчака пролетта, но пък ако не може да си отиде вкъщи - не бива да се спира. Едното ѝ търсене ѝ прави подслон като костенуркова броня и укрепва.

Особено нужно е зимно време зеленото гърво на надеждата - и да го кажем още веднъж, за да отзвучи и заглъхне с вслушване: „зеленото гърво НА надеждата". За някои ще е дом, за други - временен подслон зеленото гърво зимно време.

Иде пролет, блажеми са онези, които и през студ и виелицы са имали зелено гърво, но и другите да не униват, а за път да се стягат!

„Баща ми е странен човек, щом си научи нещо, и веднага го прави. Едва дочака затоплянето на времето, отиде в планините

и донесе оттам ново зелено дърво. То бе тъй диво и тъй много настръхнало, че ние стояхме на почитателно разстояние от страх да не скочи върху някого. „Туй зелено дърво на желязо да го посадя, пак ще пусне корени! - каза баща ми. - Над главата му ще мътят орли!“¹³

Вълкът смени козината си, костенурките насядаха пред къщите на припек, нашите гори измъкнаха соковете от корените и се покриха със зелени облаци. И когато всичко стана зелено, истинското зелено дърво, донесено от големите планини, изсъхна.

Зеленото дърво на надеждата изсъхва - угват истинските и обикновени зелени дървета, уде пролетта. Надежда, която може да се види, не е надежда. Зеленото дърво на надеждата не е едно като останалите, та когато се появят, да може да се сбърка с тях - вътре в душата се намира то, за да я запази и съхрани зиме небредима.

Един на едно се надява, друг - на друго. Но надежда - ей, тъй! - няма (докато такава радост има). Надеждата е за едно или за друго - при всекиго различно, но за нещо. И предметът на надеждата е винаги възможен. Сигурното, или пък обратно, невероятното не стоплят душата с надежда. Надеждата помага, вярата само би могла да я усили многократно, хилядократно.

Лев Шестов - и Куркегор преди него - се чуди дали Бог и вярата могат да са толкова силни, че да превръщат сбъднатото в несбъднало се - да променят миналото.¹⁴ (Ако в бъдещето не може да се открие надежда, т.е. на какво човек да надене, или възложи душата си, все пак остава миналото. Променяйки там нещо, надеждата ще се появи!)

С осъществяването си надеждата обаче неминуемо умира - всъщност, превърнала се е в по-кратка или дълга, по-малка или пък голяма радост.

Пролетта угва, истинските зелени дървета - също, но надеждата за тях вече я няма. Останало е само възжелението - надеждата за надежда - и пак онова чудно зелено дърво. Посред лято възжелението е дори по-необходимо, отколкото надеждата - зиме, когато трудностите насочват душата.

„Но баща ми не беше отчаян човек, той никога не се отчаяваше и всяка пролет засаждаше в нашите гори по едно зелено дърво, донесено от планините. „Та ти не знаеш ли - питаха го селяните, - че няма да успееш да засадиш зелено дърво?“ „Знам“ - казваше

баща ми „Ами тогава защо всяка година садим зелено дърво?“ „Ами какво друго да правя?“ - питаше на свой ред баща ми. И ви казвам самата истина, че те нищо не можеха да му отговорят. Можеш ли да кажеш някому да не засажда зеленото дърво, когато то е неговата надежда. ¹¹⁶

Какво ли ще стане със зеленото дърво, когато един ден бащата умре?

Надеждата на хората е в техните деца. За себе си родителите все по-трудно се навяват и така, за да има надежда, защото без нея не може, прехвърлят я на онези, които са родили и отгледали, на онова, което твърд и твърд им е най-скъпо - децата. (Защото за душата надеждата е най-скъпото и мястото ѝ е сред най-скъпите за нас - тези, които обичаме и поради това за тях се навяваме.)

Но виждаме как у децата - нали и те са човешки същества! - се появяват надежди, и то други, не онези, които мама и тате - Радичковият син му казва т а т у н я к¹¹⁸ - имат за тях. Една надежда може да потисне и убие друга или на друго. Най-чудесното е да се остави на децата само възжелението - надеждата за надежда - зеленото дърво, всяка пролет засаждено от нас, всяка пролет вече се засажда и от тях:

„И твърд сега аз садя всяка година по едно зелено дърво в нашите гори, макар че то всяка година изсъхва. Аз си знам, че един ден в нашите гори наистина ще има зелено дърво в най-късната есен и в най-лютата зима и щом се затопли, костенурките ще излязат пред къщите и ще си прехаят езичите от изненада.“ ¹¹⁷

Макар че всяка година съхне, а усилията са пагубни, зеленото дърво вече е засадено. Него го има. Съхранил го е бащата в душата си и го е предал на своя син.

Но не е било лесно това съхранение!

Присмех и самотност са делят на онзи, който отглежда зеленото дърво, макар и не само за себе си.

Все го подпитват бащата пронично или лукаво „Също като фазаните ли?“, колчем пръгне за зелено дърво. Какво да отвърне! Може само да потвърждава, на неразбрал да се прави или дори съвсем да не разбира, защото всяка година засажда зеленото дърво.

Едва започнал разказът със зеленото дърво и подигравателният прител вече го има:

„Трябваше ли да съжаляваме, че в нашите гори няма зелено

дърво?... Баща ми казваше, че няма защо да се съжалява, а ще трябва да се отиде в планините, да се донесе оттам едно зелено дърво, да се посади и с това щяла да се свърши цялата работа. „Също като фазаните ли? - питахме ние. - Също като фазаните“ - казваше баща ми.

По онова време в нашите гори разселиха фазани и понеже тази птица била царска, то и нашите гори щели да станат царски опоред думите на лесничей. Селяните избиха фазаните и цяло лято носиха върху шапките си фазанови пера за своя голяма чест. Те питаха лесничей: „А лъвовете няма ли да разселват?“ „Защо лъвовете?“ - не разбираше лесничейт. „Че да изядат и нас, и вас“ - казваха селяните.¹¹⁸

Подигравателният напев „Също като фазаните ли?“ съпътства всяко понечване на бащата да посади зелено сърво. Чужда е тази симбиоза между подигравката и надеждата. По природата си надеждата навярно е свята в смисъл, че запазва светлия свят в нашите души. Човек, когато се надява, не отвърща на малките злини, една от които е подигравката. Също така надяващият се е малко различаващ се: сакал член на групата - иначе защо му е да се надява; отверзва и прокужда стадото болабия.

Пък и зеленото дърво е вид глупост подобно на фазаните, заселвани от държавата и пазени от лесничей, за да превръщат тамошните гори в царски. Надеждата - освен че запазва душата светла - си е вид глупост или лудост. Тя - както и любовта - кара онзи, комуто е помътила ума, да не е съвсем съответен. Подигравката е нещо като предупредителен вик на човеишкото стадо, че се напуска здравата почва на разума и се предприемат действия, които нямат оправдание в опита, защото са малко вероятни и дори са съвсем невероятни.

Тъй фазаните не се прихващат - твърде смело начинание, народът не го подкрепя, а вместо това ги изтрепва. „Същото си го мислехме за зеленото дърво, макар че баща ми твърдеше, че по-просто от това нямало. Вероятно и вие сте забелязали, че това, което за децата е сложно, за възрастните е винаги просто, както и обратното.“¹¹⁹

Хората предприемат начинанията си сходно. Още повече това е за децата. Те са природни същества, а може да се каже, че надеждата е противоположна.

Надеждата е сложно изобретение, с което човек се е отличил

от зяра и е впрегнал гравитацията на природните емоции срещу тяхната разрушителна сила. Тя е платноход, който пори вълните срещу вятъра!

Чувствата и емоциите не са твърде пригодни и дори никак не са за побезите и бурите, които идват от бъдещето. Умът прави замисли и чрез тяхната успешност и популярност сред съществата, които обитават душата ни, обсебва бъдещето за своите цели.

Бъдещето е достатъчно по размери - нашир и надлъж, - за да се настаят там не само цели.

Ала мъжът обича целите, понеже са от женски род и поради това си естество са податливи и покорни, с тях се борави удобно и свободно, докато интуициите, макар и да са други обитатели от женски род на бъдещето, по-скоро сами си служат с човека, който, обсебен от тях, им става глас и усилвател, отколкото обратното. Интуициите, значи подобаващо можем да заключим, са от фаталната разновидност на женския род.

И ако ни се струва, че в бъдещето се настаяват само покорните цели, докато властните интуиции могат да се прогледат или дори пренебрегнат, що своята вяра в тази привидност ние именуваме с думи и изрази (да взема събата си в свои ръце; преценяваме и решаваме; планираме и координираме; цели и задачи, целиви, целеустремен и прочие).

Така бъдещето ни се струва целеполагане, а неговата смътноост е обяснима чрез количеството на интелекта - не е достатъчен.

И сред това шъкане, жужене и оборудване на бъдещето емоциите и чувствата стоят с глупаво изражение, промави, непохватни и безпомощни. Направата им е такава. Те са с пригодност за настоящето и само свят, който пренебрегва сегашното заради бъдещето, живеейки в планове, проекти, замисли и суматоха, може да ги остави в това уничително положение сред бъркотията на постоянното местене към ново бъдеще, в която - бих добавил, твърде немъдро - живееше нашият век.

Не е било така обаче в предишните. Без да се изкорубва и прекроява човешкото същество, което - в сравнение с другите - е неспокойно и твърде трудно се удържа в настоящето, а хвърчи из бъдещето и миналото (плановите, проектите, замислите, целите и задачите са негова природа), миналите епохи са обръщали душата към бъдещето и от бъдещето към настоящето, така че никой

нейна част да не се почувства ненужна или пък - не дай, боже! - да се изгуби в човешката припряност и небрежност.

Разказва Радичков как е устроено зеленото гърбо на надеждата, как се засажда, в кои сезони и как служи. А причината е - както пише в Ноевия си ковчег, - че човек „рядко надниква в душата си, ами седи през по-голямата част от живота си с гръб към нея.“¹²⁰

Душата ни направена е със надежда, в нея е положено човешкото ни душевно устройство, понеже тя свързва чувствата и емоциите с бъдещето по такъв начин, че вижда, действа и мисли светлата човешка страна.

Надеждата принадлежи на същността на религията.¹²¹

Християнските мислителци са обмисляли надеждата настойчиво, усърдно и продължително. Всяка молитва призовава и съхранява надеждата. Св. Августин възгласява:

„Нека Те позная, познавателю мой, нека Те позная, както и бидох познат (1 Кор. 13:12). Сила на моята душа, влез в душата ми и се съчетай със себе си, за да я имаши и да я притежаваш без петно и порок (Еф. 5:27). Тази е моята надежда, затова говоря, с тази надежда да се радвам, когато радостта ми е здрава. А останалите неща в този живот заслужават толкова по-малко плач, колкото повече се плаче за тях - и заслужават плач толкова повече, колкото по-малко се плаче за тях.“¹²²

Наред с вярата и любовта, надеждата е грядяща християнска добродетел. (Имат си гори и отделен празник.) Да се вслушаме в думите, че надеждата е добродетел. Ще рече, че тя е мястото на добрите деяния, по тях можем да я разпознаем, такова е нейното назначение в устройството на душата и световното стопанство.

Преди са се занимавали с устройството на душата, а не сме благодарни, че - колкото тя все още да е дива и зверска - цялото ѝ благоустройство въздим на миналото. Днес се занимаваме с устройството на света, нехаем и не помисляме за устройството на душата, камо ли за нейното благоустройство.

Да се пише и говори така е почти неприлично старомодно, но е и... предусет.

Като всяка крайност непомерната - тоест, несъизмеримата с човешката мяра надежда се обръща в своята противоположност. В наше време в мисленето за устройството на света се е наста-

нило съществуващото, но и то като всяка крайност е непомерно за човека и се обръща в своята противоположност; хиперреалността на симулакрума си е просто нереалност.

Френският философ Жан Бодрийяр разказва за Америка като за страна, обладана от своеобразна религия на съществуващото.¹²³ Всичко в нея е допълкова практично и материално - направо овеиствена приказка, - че все едно сякаш не съществува. Няма нужда от прашясалите и съвсем неефективни за човешкото жизнеустройство християнски добродетели. Не се споменава за тях.

Но ако все пак се случи да потрйбват, добре е да се помни за християнските мислителн. Тома Аквински в един ужасен, труден и неутомен за днешния човек свят пише:

„Човешката воля се издига до божественото благо чрез милосърдие, а също така чрез надежда.“¹²⁴

„Чрез надежда и милосърдие волята придобива определена склонност към онова свръхестественно благо, за което човешката воля не е достатъчно подготвена чрез природната си склонност.“¹²⁵

Понякога, при повърхностен прочит се противопоставя религиозната на светската надежда; надеждата към бога на надеждата за земни неща. Така неправилно например, биха могли да се изтълкуват прибудените вече пасажн от Св. Августин. Вещиността окомто, с което виждаме бога, е окомто, с което той ни гледа. Надеждата, с която се надяваме на бога, е надеждата, с която той се надява на нас и за нас.

Зеленото дърво, което засаждаме, а костенурките наблюдават с прехапани езици, е зеленото дърво, което хваща корен в нашата душа. Онова, на което ние се надяваме, е надеждата за нас. Засаждайки чудното зелено дърво, което се е наежило и настръхнало - значи, може да се пише и види, - то почва да се надява на нас и за нас.

Странно звучат на днешния човек подобни сложни и отвлечени разсъждения. Върхът на човешкия разум и душа в наше време се е насочил другезде - към устройството на света. (Защо в никое училище не изучаваме умението на надеждата, докато съмнението и критиката са на такава почит сред философите?)

Пред мен е вестник *24 часа*. Рубриката е *По Живота*. Слелва програмата на кабелните телевизии. Знаменателно за същността на нашето време! А ето какво пише в *този си разказ Йордан Йовков за надеждата:*

„Както беше учуден, Моканина се озърна и погледна към шосето: всеки ден западняваше стадото все на тая поляна, но като че едвам сега забеляза колко много лястовички бяха накацали по телеграфната жица. Пък и не беше чудно: приближаваше Преображение господне и по това време лястовичките и църкелите се събираха, да си ходят. Токоз много бяха лястовичките и пъй на гъсто една до друга бяха накацали, че жицата беше убиснала и натежала като броеница. Много, но все черни.

- Та затуй съм дошел - каза по-смело и с облекчение селянинът: - Рекох да те попитам, може да си я виждал, може да си чувал...

- Не съм, братко, не съм. Бяла лястовичка? Нито съм чувал, нито съм виждал.

Но веднага Моканина се досети, че може съвсем да отчаятия хора, и каза:

- Пък може да има. Може. Бял бивол, бяла мишка и бяла врана - има. Може да има и бяла лястовичка. Пък и трябва да има, щом се е чуло...

- Кои знай? - въздъхна селянинът. - На мене да остане, не вярвам, ама жени нали са..." 126

„Замислен, Моканина се върна при овцете си и се залови отново за цървудите, кошто правеше от нещавена конска кожа. «Бяла лястовичка - мислеше той. - Има ли я!»" 127

„Внезапна смяна. Студено. Силен вятър. Ц и г а н и т е идват и произвеждат буря. Влиза Зелено то гърво. Той носи зелено гърво от планината.

ГЛИГОР. Я гледай ти, зелено гърво! Откъде по това време зелено гърво? (Взема гървото.)

ЗЕЛЕНОТО ДЪРВО. Нося го чак от планината, ама бързам, щото ме е страх да не вземе да изсъхне по пътя.

ГАМАША. Чакай да го видим де! Човек да види зелено гърво по туй време не е никак малка работа! А, какво ще кажете?

ЛИЛО. Как ще е малка! Сега да се пребиеш, няма да намериш зелено гърво, наопаки да обърнеш гората, пак няма да намериш!

ГОЦА. По-скоро прасе ще намериш, но зелено гърво никога! Какво ще правих с него?

ЗЕЛЕНОТО ДЪРВО. Ще го посадя в нашите гори, та и ние да си имаме зиме зелено гърво. Като сега пъй на прага на къщата и гледам как горите ни стават черни, си мисля дали един ден не може да се направи така, та горите да са все зелени.

АРАДАМБИ. *Нема начин!*

ЗЕЛЕНОТО ДЪРВО. *Нема начин да нема! Затуй си викам: ще отида горе, по планините, ще донеса едно зелено дърво да го посадя и да го гледам през зимата как се зеленее. Много е хубаво през зимата, като погледнеш гората, да видиш, че нещо в нея се зеленее, и да знаеш, че това е твоето зелено дърво."* ¹²⁸

Р
А
Д
У
Ч
К
О
Ъ

ДРУГАРУВА
С ДУМИТЕ

7

Отива писателят до Сибир, връща се и пак отива по обратния път...

„Но човек може да се върне по обратния път единствено чрез думите. За подобен похотой впряга всичките познати думи, всички ония опитомени думи, дето сме ги превърнали на кирасжийски коне и всеки ги бие с камшика си, както му дойде, макар че те без всякакъв възторг си махат опашките, а по-скоро от досада ги махат - гледай си работата, конярю! Понякога улавях гиви думи и ги впрягах, преди да са успели да ме стъпчат, но те разбиваха страховития впряг, изпокъсваха ремъците в тъмните гори и пасища на въображението. Аз ги дебнех, но и те ме дебнеха и в повечето случаи пропадаха, преди още да ги зърна - дочувах само отдалечаването на техния бяг. Опитомените думи лежах кротко на пътя, преживяха и гледаха всичко с безизразните си, лишени от всякакво любопитство очи.

Понякога те се задъхваха по стръмнините, падаха на колене, старите им къбози биеха до пръсване. В такива мигове ми се струваше, че думите ме гледат с човешки очи, уморени и хълтнали, почнали да поси-

вяват от годините. Тогава си спомнях за човека, дето конят му паднал по средата на пътя, той го изпрегнал от каруцата, сам се впрегнал в нея и я изтеглял на върха. Огледал човекът стръмнината погуби себе си, огледал натоварената каруца и си казал: „Глунав човек съм! аз едва изтеглих каруцата, а искам конят да я изтегли!“

Спомнях си за тоя човек, но не можех да разпрегна на средата на пътя. Думите зъзнеха с намъшена козина на спуга, несвикнали с климата, някои падаха по пътищата, други подвиваха и хващаха горите или пресабищата, прябваше да ходя подире им да ги мамя и много от тях се връщаха, подвигли неловко опашки. А имаше и думи, дето не вършеха никаква работа (всичко най-добре се проверява в походи). Те вървяха без всякакво напрежение и без всякакво желание, просто вдигаха прахоляци по пътищата, пречека на другите, мотаеха се из краката им, объркваха впряговете; имаше и думи, готови винаги да се подмажат, през целия поход те само това правеха, винаги са подръка, винаги ще изтичат някъде усудливо, винаги ще ви гледат в очите, та ги усещате даже и ако не ви гледат. И понякога успяваха тия подлеци, подмазваха се. Други вървяха просто на тумби, на тумби, изоставаха много, заради тях прябваше да спираме често из пътя, да ги изчакаме: не зная кефа ли бяха тръгнали да си гледат, или ни гледаха сеира!

Криво-лябо ние завършихме сибирския поход. Думите клечат сега около мене с побити крака, почиват си и примизват на светлината. Също както човек примизва, за да пропусне светлината в очите си или да изстиска от тях светлина. Благодаря ви, мои думи, благодаря ви и ви целувам всичките по муцуните!“ 129

СКИТАЩИ ДУМИ¹³⁰

Не е възможно да изброя всички скитащи думи, каквито съм срещал по нашите земи. Трудно ми е също така и да си спомня на кое място и в какъв сезон съм ги срещал. Затова ще спомена само онези от тях, които са ми направили най-силно впечатление. В повечето случаи това впечатление е било тъгостно.

Ето някои скитащи думи:

Простожня.

Дивожня.

Будожня (сиромашня).

Оправна. Борковна. Свистна.

Липковна. Мъчновна

Залисна.

Тесновна. Головна.

Гузавна.

Топковна. Проклетна.

Сираховна. Грозовна.

Самовна.

Тътовна.

Скитащите думи се срещат поединчно или на двойки. Понякога обаче те се скупчват по много на едно място, обикнат се групово и на стага. Когато някои скитащи думи се срещат често и в големи количества, се казва, че са **многошия**. (Срещал съм например цели стага от простотии.)

А веднъж си спомням, че пътувах за село. Бе късна есен, ръмеше гъжд. Върху една могила край пътя забелязах някакво странно, доста неугодно същество. То стоеше неподвижно в гъжда, загледало вътренчено пред себе си. Мицля, че въобще не ме забелязваше. Като наближих могилата, разбрах, че съществото, застанало върху нея, не е никакво странно същество, ами е рядко срещаната скитаща дума **орсия**. Тя не се скита много навъре-надолу по пътищата като другите скитащи думи, не се съешава с тях, предпочита да живее самотно. Най-често може да бъде видяна как стои на някоя могила и гледа вътренчено пред себе си. Ако се случи някой път върху една и съща могила да застанат две такива думи, може да се каже, че те дори не се забелязват помежду си, ами стоят с гръб една към друга, загледали вътренчено пред себе си.

Не споменах, че беше есен и ръмеше гъжд. Неугодното същество бе цялото прогизнало. Прогизнала бе и могилата, върху която стоеше съществото. Баурише наоколо изглеждаха набъбнали от гъжда. Мокро и набъбнало бе самото небе, прихлупило земята. Целият кър бе посивял, унил и мокър. Всичко наоколо пънеше в мокротия. Ето случай - помислих си, - когато само една-единствена дума, като **мокросията**, може да покрие целия наш северозапад.

Че и повече!

ХЛЕБАРКИ ЦЕТАТ ПАРДИСАТОТО ЗА ХЛЕБАРКИТЕ¹³¹

Една нощ се събудих от странен шум. Имах чувството, че цялото човечество се е събуло босо и е пръгнало да обхожда босо малката ми лодка. Нищо подобно обаче нямаше! Това бе просто шума от стотиците, а може би хиляди крака на хлебарки. Шестокраките пълзеха по пода на трюма, катереха се по стените, пълзеха по стълбите на надубата или просто щъркаха по всички посоки, като се блъскаха една друга.

Бяха силно възбурени.

Трябваше да mine известно време, докато се разсъня и разбера какво бе оживило тъй много шестокраките ми обитатели. Ровейки се безцелно из бележките ми, те се бяха добрави до написаното за тях. Видях, че по всичките страници на дневниците ми пълзеха хлебарки. Едни теглеха с челюсти и прелистваха надрасканите страници, други тичаха с голяма скорост по редовете и душеха като лоджичийски кучета. Някъде се препъваха, защото имаше много поправяни и зачерквани думи. Душеците като кучета, щом откриеха думата х л е б а р к а, спираха се, правеха стойка, а през това време от всички страни към тях се втурваха цели пълчища хлебарки, за да прочетат и да видят в какъв смисъл трябва да се тълкува написаното. Тоест дали в буквалния смисъл на хлебарка, или пък в някакъв друг преносен смисъл. Те тъй откъслечно четеха и въз основа на това откъслечно четене такъвиз тълкувания даваха, че и аз сам изпаднах в най-пълно слисване и неведение относно написаното. Това обаче по никои начин не ги възпираше. Имах чувството, че колкото повече се ровят в написаното, толкова по-голям ставаше апетитът им за четене.

Някои заплащаха краката си из буквите и в препинаемите знаци, но не обръщаха особено внимание на това, а като се откачеха от някоя буква, на бегом се понасяха из реда, докато отново не се закачеха някъде. Други стоеха на малки купчинки между редовете или се движеха леко между тях, поспирвайки се от време на време. Бяха стари и презърбени като галапагоски костенурки. Те за никъде не бързаха. Докато групите тичаха чебристо по всичките посоки на текста, тези стари, презърбени бабички душеха и следяха внимателно какво пише между редовете. Бях смаян

от тях. Всичко писах собственоръчно и зная много добре, че между редовете няма абсолютно нищо, а тези почти обвълнени и прегърбени хлебарки пълзяха много внимателно между редовете и чепляха. Те клатяха главите си тъй неопределено, че по никой начин не можеше да се разбере одобряват ли това, което четат между редовете, или не го одобряват. Някоя от тях се спираше внезапно, замисляше се, почесваше се с крак многозначително и досонваше опитишаше напред.

Видях големи групи как си избираха някое изречение или пасаж. Ако прочетеното им се харесваше, то те неколкократно се връщаха към него. Тука обаче тъй се стигаеше до бъркотия, защото една част дочиташе края на изречението или на пасажа, а друга част вече го започваше отначало. Хлебарките правеха най-различни предположения по повод на прочетеното. Едни смятаха, че написаното се отнася само косвено до тях, а всъщност засяга повече човешката погрешба, защото тъкмо в човешката погрешба има най-много готованици и храненици, които - докато се охраняват от трохите на благодетеля си - славят го, а ако благодетелят им падне - пръскат се във всички посоки, изпокриват се, спасявайки се поединично, и чакат появата на нов благодетел. Други смятаха, че написаното е и пряко, и косвено за тях, а що се отнася до това съмнително съществуване, каквото е човекът, то се погръзбира, че щом той съжителства с хлебарките, неминуемо ще заимства и нещичко от тях. То затова се и казва, че с каквито живееш, такъв ставаши!

УПАДЪТЕЛНА ШМЕТА¹³²

Земница, житница, изкоруден.

Гундерца, гребница.

Хлебену, дунену, стрелену, водница.

Вилница, ронийка.

Чешкица. Майчица. Прозорче.

Бобену (фасулену). Бобина чорбница. Булчица. Овчица.

Черешка, абълчица, любелница.

Човачену, Савинице, Народеу.

Мравчица. Мозайка. Петленце и коколичка. (Има цвете с такава име. Среща се особено много в изоставените и запустели

гробница на родното ми село. Петленцето цъфти в червено, кокошчицата цъфти в бледожълто. Според поверието тези цветя са душите на умрелите. Пролетно време те разцъфтяват върху могилките. Ако в могилката е погребан мъж, то отгоре ѝ се появява петленце, ако е погребана жена, върху могилата застава кокошчица.)

Сестрица, хайрец, Бакърец, гърненец, керемидка.

Сипя сврачка, коритице.

Богородица, Яйчице, Цървулки.

Църквица, Бръвчица.

Селце, Пътчица, Махалица.

Мерудийка, копъреци, пиперец, Солчица, Туршийка, Тютюнец.

(В родния ми край казват т у т у н е ц.) Огнец, Звездица.

Не се наемам да изброя всичките умалителни имена в българския език, не е по силите ми. Но понякога си преповтарям част от споменатите по-горе. Като ги преповтарям, започвам да изпитвам особено чувство на умиление към тях: Хлебец. Слънчице. Звездица. Огнец! Човечец!... Дори самият живот започва да изглежда груг, като го нарека тайно в себе си ж и в о т е ц!

Бог създаде света, но не се трогна от него. Дори с пръст не го докосна! А човекът умали създаденото от Бога, трогна се от умаленото и не само че го пипна с пръст, но го и погали!

РЕЦЕНЗЯ

Рагичков пише. Види ли г и в а г у м а, спира се и ни запознава с нея подробно преди да се е с т ъ р в и л а.

Кунгуа - „...китайците наричали себе си к у н г у а, тоест - централен народ, което ще рече, че живеят в центъра на Земята, а останалите народи живеят пръснати около тях по периферията. В Китай се вярвало, че само над китайците има небе, а над другите народи няма.“¹³³

Кукутановец - „Край Кнежа има една гориста местност, казва се Кукутановец. Миналата есен там обядвахме с приятели. Мястото е тихо, уютно и приветливо. Заветно кукувиче място. Името му е налято със звучност. Ако човек го произнесе на глас, ще почувства как цялата гора внезапно се оживява и обръща с лице към него.

Огледа ли се обаче, той няма нищичко да види освен някоя вейка, която се поклаща многозначително в безветрието. Но ако не види нищо, то за сметка на това човек съвсем отчетливо ще чуе как нещо тича през гората, викайки:

„Кукутановец!... Кукутановец!"

И млъква изведнъж, като че потъва вгън земя. Гората е побързала да скрие името в пазвата си." ¹³⁴

М е у н к а - Жените, „след като ни превърнат в човешки пашкул, както копринената буба сама се затваря в своя пашкул, наречен от народа м е у н к а, сягат насреща ни, за да се възхитят на своето висше творение." ¹³⁵

Ф ю к а л ц и - „...След като таралежът втори път срещна влечугото, дремещо или спящо на изоставената мравешка могилка, Е.С. замина с един лек фуакър и с кучето Джанка да ловува брегобегачи в блатата на Софийското поле, които той наричаше ф ю к а л ц и, защото тези птици летяха на двойки, мъжката летеше напред, женската подире ѝ, мъжката казваше: Фю! - женската веднага се обаждаше подир нея: Фю! - и така, като си подвикваха една на друга, птиците се успокояваха, че са заедно, защото мъжката птица нямаше как да се обърне назад, за да види дали женската я следва. Наричат ги брегобегачи заради това, че бягат по бреговете на водоемите, като излитат само в редки случаи. И двете определения са верни и покриват напълно представите ни за тези птици, но Е.С. ги наричаше винаги ф ю к а л ц и, влагайки в това милосърдие, снизходителност и почти детско отношение." ¹³⁶

Овча сватба - „Угощението те наричат овча сватба, тъй като ще се яде овче месо. Такива сватби се правят често в селцето, те са малки празници, неотбелязани в календара." ¹³⁷

Указ за закриване на селцето - „Държавата много се колебае дали да ни закрие, или да ни не закрива относно построяването на язовира, ама накрая реши да ни закрие, и указ издаде за тая работа, и ни заличи от списъка на населените места, зора селото с трактори, зася райграс, а ние един по един се пръснахме, кой в Берковица, кой в Михайловград, кой във Враца или Пловдив, го Дунав чак има наши хора и го морето, и навсякъде се те пръснаха, по четирите посоки на света. Ние сме тука най-малко трийсет къщи, много нещо измря, но и много нещо остана, не се затрива лесно пуста семка." ¹³⁸

ГЛАС¹²⁹

Глас Гласност Гласовитост
Многогласност

Глас народен - глас Божий Глас лезец, загорски Много му
е бързи гласувай Глас сплен като бериконска търба Не му се
чува гласът Глас в шрифта

Гласище

Подгласник

Сладкогласен Ангелогласен

Незгласен

Гласни и съгласни (за буквите)

Задгробен глас

Безгласна буква

Мисля на глас, огласявам

Зогласявам си гласа (прегласявам)

Когато някое малко дете в моя роден край проговаряше бавно и трудно, давах му да пие вода от звънец. И като пиеше вода от звънца, детето проговаряше със звънлив глас.

ЛЪК РЕЦЕПЪК

Л о з а ч - Има едно особено цвете, нарича се л о з а ч. Него никога не внася у дома си. Расте в полето самотно, тънко, източено и нависоко, сякаш за да вижда надалече. На височина достига понякога човешки бой. На върха на стеблото си прави красиви шушулки, прилични на шушулката на газена лампа. Цъфти в сиво. Стои до късна есен в полето, а и през зимата може да се види как стърчи самотно сре- снега. То има особено предназначение. Когато човек умре, с него се взема мярка на мъртвеца, за да бъде направен ковчезът му.

Като е ждвал постоянно с цветята и тревите, човекът на всяко едно нещо е намерил мястото и предназначението. На всяко едно нещо е дал име, където разбираемо и простишко (например пръскач), където нежно и шеговито (например бабина душица), или пък неясно, замълено и тайнствено като заклинание. На този самотен сив стрък е дал името л о з а ч.

Може би тънко така и трябва, тънко това име най-много подхожда на л о з а ч а!

Много пъти съм срещал този сиб самотник в полето, край някой речен бряг, на някой синор или застанал посред унила трънка. Някъде само един л о г а ч стърчи под неуютния есенен гъжд, другаде могат да се видят по няколко скупчени л о г а ч а как бабно ъдждат гъжда от шушулките си. Зиме също така съм ги срещал, самотни в заснежено поле. Те шушнат суко на студения вятър, караулят. Чакаат спокойно някой човек да умре, за да пристъпят до него, да се навезат и да вземат мярка на ювчеа му.

Как мъдро природата е помислила за всичко и за всички ни!" 140

Черновълец - „Каракачанките отелелжрат много черни овце, на слънцето вълната им избелява съвсем слабо, колкото черното да се сполни и да не иззелкда ампрацишено. Козамо отприжат овците, каракачанките преработват тази вълна в прежди и шаяци, облачат те в нея от главите до петите себе си, мъжете си и децата. Поради тази причина в някои берковски села наричат каракачанина ч ъ р н о в ъ л н е ц, тоест облечен в черна вълна. В тези берковски села на бялото казват б е л о, на черното казват ч е р н о, оттам и черновълнци.)" 141

Мълвата - „Мълвата е нещо изключително мощно, тя прониква навсякъде, промъква се тайно, протъзлява през пукнатинките, пъзи по отвесни стени, върви на пръсти, сама тя с пръсти на устата, шушука, съзаклянички, обръща човека отвсякъде, прииска го като лекава мъгла, вмъква се в смутената му душа. Ако пътят за там е затворен, то тя прониква едва ли не през порите на кожата му, ваиза незабелязана и в най-добре охраняваните крепости, наднича през ключалките на вратите, занася на показ най-съкровени тайни, интригува и подкопава, с едно само нашепване съсипва нечие реюме, изграждано цял живот. В шепота и в шушукането на мълвата има зоради нотки, но има и нотки на надежда и на свята народна наивност, че утре или най-късно ввругиден ще има небесно знамение и че назрява промяна. Тази надежда за промяна народът таи дълбоко в себе си. Ние не знаем точно кога това цвете пониква и кога започва да цъфти в народната душа.

Мълвата е вечният скитник по пътищата. Тя постоянно пренася нещо, пренася го шепнешком, някак си тайнствено и съвсем тихо, като че ли ви приобщава към някакво съзаклятие, като че самата нашепвана от нея вест е някое много рядко и плашливо

птиче, та е достатъчен само един-единствен наш невнимателен жест или едно-единствено невнимателно движение и птичето ще оплети безвъзвратно, предричането няма да се сбъдне и няма да има магия. Мълвата постоянно нещо подсказва, но го подсказва шепнешком, пълна с неомлъвки, говори обикновено с половин уста и оставя подир себе си неяснота и недоизказаност, за да може човек да гадае. Ужасно нещо! Кълбо от влечуги, което непрекъснато се оплита и разплита, преминава всякакви граници и понякога може да набъбне, да обрасне и да достигне такива гигантски размери, че да е видно от всичките континенти на света. Това гигантско чудовище е световната мълва.

Мисля, че именно световната мълва е създала много от човешките митове и легенди, в това число и мита за потопа и за Ноевия ковчег. Мълвата може да угнеди, но тя може да породи и надежди. Тя е като нож с две острия, на които са забравили да турят гръжката, тъй че както и да посегнем към този нож, рискуваме да посечем ръката си. Би ли могла да каже някой къде живее народната мълва, с какво се храни и как се размножава? Трудно може да се отговори на такъв въпрос. Тя се таи дълбоко в недрама на народната душа, в онзи тъмен, врящ и неизследван котел, който може да се оприличи на врящата магма в някой вулкан, димящ и светец в своя дълбок кратер, ръмжащ и димящ заканително!"¹⁴²

Врекалец - „А като се появи и тяхното гардже, наречено от народа в р е к а л е ц (вероятно защото вреци), то ще се види как младите съвсем объркват конците и стават съвършено безпомощни." ¹⁴³

Съчиненият от човека живот - „Съчиненият от човека живот протича при голямо напрежение на мисълта и въображението. Мисълта и въображението са в постоянен спор и в съревнование със самия живот. В подобна работа мисълта и въображението тичат непрекъснато напред назад, изпреварвайки непрекъснато събитията и фактите. И ако спрат и постоят при тях, обработват ги внимателно, обръщат ги предпазливо и често пъти може да се види как хващат някое събитие или някой факт с по два пръста и го изхвърлят навън с погнуса." ¹⁴⁴

Пак живото (за него веднъж вече стана дума) - "Въпреки присъствието на папуняка или тъкмо поради това изведнъж се почувствах безкрайно сам и ми дожаля. Дожаля ми неугържимо,

страшно ми дожеля за целия мой мизерен животец! Бедният мой
вълчак животец!

Дожеля ми за него и се разплаках.

О, мой бедни животец!

О, мащехо моя!" 145

Мащехо моя - „Докато смъртта кленваше косата, воят на глутницата се луташе в нощта, пълзеше през преспите, убиваше над пропасти, загазваше или пропадеше внезапно. Но ако едният вълк замлъкваше, то другият до него започваше да вие и дълго-дълго се блъскаше и луташе воят му из пустото пространство. Един и същи мотив се повтаряше постоянно като запев „О, мащехо моя!“ ... Освен този запев нищо друго не можах да различа от вълчия вой. А и не знаех дали е нужно нещо повече! Този запев ми бе достатъчен: - О, мащехо моя!“

О, мащехо моя!

О, мила моя мащехо!“ 146

ЧУЧУЛИГА¹⁴⁷

Щом младите свраки се научеха да хвърчат, тръгваха веднага да се скитат. По цели дни се занимаваха с най-различни глупости - вървяха на тумби, бутяха се една друга, викаха, хулиганствуваха, дисидентствуваха или безделничеха. Старите свраки се мъчеха да им намират непрекъснато работа, защото знаеха от опит, че единствено работата очовечава. Даваха им да носят тръни за поправяне на гнездата, пращаха ги на разузнаване при някой овчи леш, да отнесат бърза вест до съседните свраки, а когато нямаше работа, караха младите свраки да се учат да казват думата *чучулига*.

Поради тази именно причина често можеше да се види как в някое гърво са накацали млади свраки и вместо да дисидентствуват и хулиганстват, се обучават взаимно да казват думата *чучулига*. Понякога с дни и със седмици се чубаше от различни места да подвикват млади свраки, било поединично, било групово:

„Чучулига... чучулига!“

„Моля ви се - бърза да се намеси някой нетърпелива сврака. - Не е вярно тъй както го скандирате! Вярното е *чучулига!*“

Но ето че на бележката ѝ възразява друга сврака:

„Как тъй чучелига! Нами беше чичолига!“

„Ами, амиии! - възклициават хорова няколко свраки. - Мизар не разбрахте, че е чечулига!“

„Виждте в каква заблуда може човек да изпадне - бърза да се извини свраката, която твърдеше, че не се казва чучелига, а се казва чичолига. - Аз постоянно съм си го представяла като чочолига!“

„Кха-кха! - започват да се смеят всички свраки. - Да започнем тогава отначало! Хайде вкупом! Ча-чу-ли-га!“

„Аз пък казвам чочулига!“

„Аз държа за чучалига!“

„Аз съм си за чъчелига!“

„Да, но върното е чичулига!“

„Споре- мен е чъчолига!“

„Как тъй чъчулига! Нами беше чочелига!“

„Не е било и няма никоега да бъде! Трябва да се върнем всичките, където бяхме, и да започнем всичко отначало, а именно от чучалига!“

„И все пак мисля, че най-важното е чучалига!... Чучилииизга! Чучилилига!“

„Моля ви се, хайде вкупом!“

И подемаха младите свраки вкупом с младите си гласове:

„Чочилилига-чечилига! Чиличолига-чачелига!“

Старите свраки слушаха как младите се обучаваха да казват ч у ч у л и г а, клатеха глави, где одобрително, где неодобрително, и тихо подсмърчаха. Нетърпелива сврака бързаше да се обади, превземайки се:

„Ех, тия млади!... Ах, тия млади!... Колко трудно се научават днес тия наши млади свраки да казват ч а ч у л и г а!“

Друга някоя сврака ѝ отговаряше язвително:

„Че то, мила, не само с младите свраки е така! Срещат се и стари свраки, които тъй и не рабраха и не се научиха да казват ч а ч у л и г а, ами и до ден днешен продължават да викат ч е ч о л и г а!“

Радичков предрешива дявола на папуняк с помощта на риза. Ризата отлита, но истината остава...

„Полетя ризата известно време над реката и ето че наближи зелена либада край брега.

В либадата пристъпваше бавно косач. Широк беше неговият размах, люто съскаше в тревата стоманената му коса, сякаш сърдити змии съскаха, премятах се и плюцяха в зелените гъхави откоси. Мускулите на кожата му се завързваха на зли възли и се развързваха. Забелязвайки косача, ризата се огъна, снижи се и падна леко на либадата. Изненаданият човек спря да коси. Ризата бе полегнала небрежно в тревата, все едно че жив човек бе полегнал небрежно и странно отмалля.

„Я виж ти - рече слисан косачът - женска риза!„ И се наведе той да разгледа отблизо полегналата в либадата риза и рече още по-саисано: „Та това е ризата на жена ми!“

От ревност лицето му се изопна, а мускулите под кожата му започнаха бавно да се завързват на зли възли. Замахна той с всичката си сила с косата към ризата, за да я среже. Извистия заканително бляскащата стомана, но ето че преди да я докоснат, ризата се повдигна леко, завъртя се над либадата и се понесе отмалляла из въздуха.

Косачът съвсем се слуса.

Той се подпря на косило, загледан към отдалечаващата се в маранята риза и стоя неподвижен в либадата, докато не я изгуби от погледа си.

Аз също я изгубих от погледа...

При писането винаги има една лъжа и една истина. Забелязал съм, че лъжата обикновено отлита, а истината остава." 148

*Цялата глава е текст на Радичков, с изключение на коментарите, които са мои (бел. авт)

Б
Е
Л
Е
Ж
К
И

- ¹ И. Спорова. Посвешава се на Яма. - *А/универсура*, 13 (1996), с. 96.
- ² J.-P. Sartre. Qu'est ce que la littérature? - In: J.-P. Sartre. *Situations, II*. Paris, 1948, p. 65.
- ³ *Ibid.*, pp. 60;70.
- ⁴ C. Levi-Strauss. *Myth and Meaning*. London, 1978, p. 54.
- ⁵ *Ibid.*
- ⁶ *Ibid.*, p. 46-54.
- ⁷ G. Frege. Über Sinn und Bedeutung. - In: G. Frege. *Function, Begriff, Bedeutung*. Göttingen, 1969, S. 41-45.
- ⁸ *Ibid.*, 42.
- ⁹ От това общо твърдение естествено излиза да се изключат документалистиката, мемоаристиката, биографичните форми, журналистиката, научната литература и др.
- ¹⁰ Ж.-П. Сартр. Писателят интелектуалец ли е? - *Съвременник*, 1996, 3, с. 466.
- ¹¹ Пак там.
- ¹² М. Кундера. За творбите и паяците. - *Съвременник*, 1996, 2, с. 386.
- ¹³ Тъкмо такава е една свободна казка от староруски на „оптамогизм“ - говорене за онова, което го има.
- ¹⁴ Ж.-П. Сартр. Писателят интелектуалец ли е?... с. 470.
- ¹⁵ А те са: „Никога друг освен теб не можеше да влезе тук, защото тази врата бе наречена единствено за теб. Време е да върба и да затварям вратата.“ (Ж. Деруга. *Предубежденията преу прага на закона - В: Способността за съзнание*. С., 1994, с. 52.)
- ¹⁶ Пак там, с. 144.
- ¹⁷ M. Heidegger. Hölderlin und das Wesen der Dichtung. - In: M. Heidegger. *Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung*. Frankfurt AM, 1971, S. 34.
- ¹⁸ И. Радичков. *Вербалог*. - В: *Избрани произведения*. Т. 1. С., 1989, с. 12.
- ¹⁹ М. Малагриндичев. О призивни и почки присъствия. (Из курса *Лекции о Марселе*

- Путинский) - В: Конкретность мысли. О философе
Мерике Мамардашвили. М., 1994, с. 107.
- ²⁰ И. Радичкоф. Верболог... с. 14.
- ²¹ Пак мам, с. 11.
- ²² Пак мам.
- ²³ Пак мам, с. 11.
- ²⁴ Пак мам, с. 11.
- ²⁵ Пак мам с. 13.
- ²⁶ Пак мам, с. 12.
- ²⁷ M. Heidegger. Sein und Zeit, Tübingen, 1966, S. 26.
- ²⁸ Т. Есенин. Непрерывному кристаллизации. -
Собрания, 1996, с. 280.
- ²⁹ И. Радичкоф. Верболог... с. 8.
- ³⁰ Пак мам, с. 11
- ³¹ Пак мам.
- ³² Пак мам, с. 6.
- ³³ Пак мам, с. 13.
- ³⁴ Пак мам, с. 8.
- ³⁵ И. Радичкоф. Суматоха. - В: Избрану
произведения. Т. 3. С., 1999, с. 10-11.
- ³⁶ Пак мам, с. 47.
- ³⁷ Пак мам, с. 33.
- ³⁸ Пак мам, с. 52.
- ³⁹ Пак мам, с. 31.
- ⁴⁰ С. Аверинцев. Классическая греческая философия как явление историко-литературного ряда. - В: Новое в современной классической филологии. М., 1979, с. 53-54.
- ⁴¹ Пак мам, с. 67.
- ⁴² M. Heidegger. Das Wort. - In: M. Heidegger. Unterwegs zur Sprache. Stuttgart, 1969, S. 237.
- ⁴³ M. Heidegger. Über den Humanismus. Frankfurt AM, 1947, S. 5.
- ⁴⁴ P. Ricoeur. La métaphore vive. Paris, 1975, p. 363.
- ⁴⁵ P. Ricoeur. Le conflit des interprétations. Paris, 1969, p. 226-227.
- ⁴⁶ Ibid., p. 89.
- ⁴⁷ И. Радичкоф. Суматоха... с. 11.
- ⁴⁸ Пак мам, с. 28-33.
- ⁴⁹ P. Ricoeur. Le conflit des interprétations... p. 93.
- ⁵⁰ Ibid.
- ⁵¹ Ibid., p. 93-94.
- ⁵² Ibid., p. 94.
- ⁵³ И. Радичкоф. Бомбето. - В: Избрану произведения. С., 1999, с. 374.
- ⁵⁴ Пак мам. Тетамет (преф. В. Босганов). - В: Пак мам. Дивану. Т. 4. С., 1990, с. 130.
- ⁵⁵ M. Heidegger. Der Europäische Nihilismus. Ffilingen, 1967, S. 113.
- ⁵⁶ И. Радичкоф. Бомбето..., с. 299.
- ⁵⁷ Пак мам.
- ⁵⁸ Пак мам.
- ⁵⁹ Пак мам, с. 301-302.
- ⁶⁰ Пак мам, с. 303.
- ⁶¹ Пак мам.
- ⁶² Пак мам, с. 308.
- ⁶³ Пак мам.
- ⁶⁴ Пак мам, с. 335.
- ⁶⁵ Пак мам, с. 326-327.
- ⁶⁶ Пак мам, с. 331.
- ⁶⁷ Пак мам, с. 344-345.
- ⁶⁸ Пак мам, с. 360-361.
- ⁶⁹ Пак мам, с. 373.
- ⁷⁰ Пак мам, с. 362-363.
- ⁷¹ Пак мам, с. 364.
- ⁷² И. Радичкоф. Памятама. - В: Избрану произведения. Т. 1. С., 1969, с. 24.
- ⁷³ Пак мам.
- ⁷⁴ Пак мам, с. 20.
- ⁷⁵ M. Heidegger. Hölderlin und das Wesen der Dichtung. - In: M. Heidegger. Erläuterungen zu Hölderlins Dichtung. Frankfurt AM, 1971, S. 42.
- ⁷⁶ И. Радичкоф. Памятама... с. 23.
- ⁷⁷ Ш. Сузуки. Zen-ум, ум не начинаем. С., 1994, с. 131-132.
- ⁷⁸ И. Радичкоф. Памятама... с. 19-20.
- ⁷⁹ Пак мам, с. 20.
- ⁸⁰ Пак мам, с. 23.
- ⁸¹ Пак мам.
- ⁸² Пак мам, с. 21.
- ⁸³ Пак мам, с. 24.
- ⁸⁴ Пак мам, с. 23.
- ⁸⁵ Пак мам, с. 24.

- ¹⁶⁶ А. Уолс. Даостки мъглица - Съвременник, 1997, 1, с. 481.
- ¹⁶⁷ Алоузъ. Даогузизн. С., 1967, с. 37-38.
- ¹⁶⁸ М. Heidegger. Über den Humanismus. Frankfurt AM, 1947, S. 5.
- ¹⁶⁹ Алоузъ. Даогузизн... с. 38.
- ¹⁷⁰ J.-P. Sartre. La nausée. Paris, 1938, p. 164.
- ¹⁷¹ Ibid.
- ¹⁷² Ibid., p. 162.
- ¹⁷³ Ibid.
- ¹⁷⁴ Й. Рагичков. Шинков хрест. - В: Избрани произведения. Т. 1. София, 1989, с. 127.
- ¹⁷⁵ Пак там, с. 145
- ¹⁷⁶ Пак там.
- ¹⁷⁷ З. Калкбабъзе. Детерминация човеческо-го бытия. - В: З. Калкбабъзе. Проблема човеческо-го бытия. Тбилиси, 1985, с. 305.
- ¹⁷⁸ Вл. В. Аашур. Никога не сме били модерни. С., 1994, с. 148-149.
- ¹⁷⁹ Й. Рагичков. Шинков хрест... с. 136-137.
- ¹⁸⁰ Пак там, с. 144-145.
- ¹⁸¹ Ж. Богдичар. Прегрешението на симулакрума. Философия, 1991, 4, с. 17.
- ¹⁸² Й. Рагичков. Шинков хрест... с. 138.
- ¹⁸³ Пак там, с. 133.
- ¹⁸⁴ Пак там, с. 131.
- ¹⁸⁵ Пак там, с. 145.
- ¹⁸⁶ Й. Рагичков. Суматоха. - В: Избрани произведения. Т.3. С., 1989, с. 53.
- ¹⁸⁷ Ъ. Хемингуей. Старецът и морето. С., 1967, с. 83.
- ¹⁸⁸ Августин. Изповеди. С., 1993, с. 257.
- ¹⁸⁹ Й. Рагичков. Зелено гърбо. - В: Избрани произведения. Т. 1. С., 1989, с. 16.
- ¹⁹⁰ M. Heidegger. Hölderlin und das Wesen der Dichtung. - In: Erläuterung zu Hölderlins Dichtung. Frankfurt AM, 1971, S. 36-37.
- ¹⁹¹ Й. Рагичков. Зелено гърбо... с. 17.
- ¹⁹² Пак там, с. 17-18.
- ¹⁹³ Пак там, с. 18.
- ¹⁹⁴ Вл. А. Шестов. Курьезард и екзистенциална философия. М., 1992, с. 231-232.
- ¹⁹⁵ Пак там, с. 18.
- ¹⁹⁶ Й. Рагичков. Дърборезанка. - В: Й. Рагичков. Акустичното гърне. С., 1996, с. 327.
- ¹⁹⁷ Й. Рагичков. Зелено гърбо... с. 18.
- ¹⁹⁸ Пак там, с. 15.
- ¹⁹⁹ Пак там.
- ²⁰⁰ Й. Рагичков. Ноев ковчез. С., 1988, с. 183.
- ²⁰¹ The Encyclopedia of Religion (ed. M. Eliade). Vol. 6, p. 459 (Hope).
- ²⁰² Августин. Изповеди. С. 1993, с. 163-164.
- ²⁰³ Ж. Богдичар. Америка. Плевен, 1996.
- ²⁰⁴ Aquinas. Selected Writings of St. Thomas Aquinas. New York, etc., 1965, p. 85.
- ²⁰⁵ Ibid., p. 102.
- ²⁰⁶ Й. Йовков. По жицата. - В: Избрани съчинения. Т.2. С., 1983, с. 358-359.
- ²⁰⁷ Пак там, с. 360.
- ²⁰⁸ Й. Рагичков. Суматоха... с. 24-25.
- ²⁰⁹ Й. Рагичков. Невосветените сборова. - В: Избрани произведения. Т. 2. 1989, с. 8-9.
- ²¹⁰ Й. Рагичков. Акустичното гърне. С., 1996, с. 371-372.
- ²¹¹ Й. Рагичков. Ноев ковчез. С., 1988, с. 248-249.
- ²¹² Й. Рагичков. Акустичното гърне. С., 1996, с. 353.
- ²¹³ Пак там, с. 348.
- ²¹⁴ Пак там, с. 347.
- ²¹⁵ Й. Рагичков. Спомена за коне. Пловдив, 1980, с. 13.
- ²¹⁶ Пак там, с. 75.
- ²¹⁷ Пак там, с. 203.
- ²¹⁸ Пак там, с. 219.
- ²¹⁹ Й. Рагичков. Акустичното гърне... с. 357.
- ²²⁰ Пак там, с. 356.
- ²²¹ Й. Рагичков. Ноев ковчез... с. 47.
- ²²² Пак там, с. 71-72.
- ²²³ Пак там, с. 134.
- ²²⁴ Пак там, с. 22.
- ²²⁵ Пак там, с. 255.
- ²²⁶ Пак там, с. 312.
- ²²⁷ Й. Рагичков. Акустичното гърне... с. 360-361
- ²²⁸ Й. Рагичков. Ноев ковчез... с. 58-59.

СЪДЪРЖАНИЕ

ЗАТРУДНИТЕЛНО
УЛЕШЕНИЕ ЗА ЧИТАТЕЛЯ..... 4

ЗЕРБЛЮД
ПОЕТИКА НА ЗНАЧЕНИЯТА..... 5

СУМАТОХА
СУМАТОХА СЪС СМИСЪЛА..... 15

БОМБЕТО
КАКЪО ВЪЖДАТ ПРЕДМЕТИТЕ?..... 29

ПАТИЦАТА
ДЗЕН ФИЛОСОФИЯ..... 39

ШИПКОЗИЯТ ХРАСТ
СЪЩЕСТВУВАНЕТО..... 50

ЗЕЛЕНОТО ДЪРВО
НАДЕЖДАТА..... 63

РАДИЧКОЗ
ДРУГАРУЗА С ДУМИТЕ..... 75